

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Обліково-фінансовий факультет

Кафедра українознавства

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Конспект лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП
«Туризм» спеціальності 242 «Туризм і рекреація» денної форми
здобуття вищої освіти

Миколаїв
2024

УДК 94(477)+930.930.85(477)

I-90

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 20 вересня 2024 р. протокол № 1

Укладач:

Ганна ПОБЕРЕЖЕЦЬ – доцентка кафедри українознавства Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Ганна СУРІНА - кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Людмила МАТВІЄНКО - кандидатка історичних наук, доцентка, в.о. завідувача кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та філософії Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова

© Миколаївський національний аграрний університет, 2024

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія та культура України» займає важливе місце у підготовці здобувачів вищої освіти освітньо-професійної програми «Туризм і рекреація», оскільки забезпечує формування історичної свідомості, національної ідентичності та культурної компетентності майбутніх фахівців. У сучасних умовах стрімкого розвитку технологій та інформаційної ролі особливо важливим є розуміння історичних витоків української державності, традицій, духовних цінностей і культурних надбань народу.

Методичні рекомендації підготовлено з метою підтримки ефективної організації лекційних занять, систематизації навчального матеріалу та забезпечення здобувачів вищої освіти необхідними орієнтирами для поглибленого опанування дисципліни. У них висвітлено ключові етапи історичного розвитку України, провідні культурні процеси та явища, а також розвиток науково-технічного потенціалу держави.

Використання цих матеріалів сприятиме формуванню у здобувачів вищої освіти цілісного уявлення про місце України у світовій історії та культурі, розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей, громадянської відповідальності та професійної культури майбутніх інженерів-енергетиків. Методичні рекомендації призначені для викладачів і здобувачів вищої освіти та можуть слугувати підґрунтям для лекційних робіт.

МОДУЛЬ 1. СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема №1. Стародавня історія та культура України.

План лекції:

1. Предмет курсу та функції історичного пізнання.
2. Методологія історичної науки.
3. Принципи історичних досліджень.
4. Періодизація (хронологія історії).
5. Історичні джерела та історіографія.
6. Періодизація європейської історії за культурними епохами.
7. Характеристика стародавньої історії України.
8. Трипільська культура.
9. Особливості археологічної культури.

1. Предмет курсу та функції історичного пізнання.

Курс "Історія та культура України" вивчає розвиток українського народу, его державності та культурних надбань (духовних і матеріальних цінностей, традицій) від найдавніших часів до сьогодення, а його функції включають пізнавальну (розуміння минулого), виховну (формування патріотизму), соціально-політичну (осмислення державотворення) та прогностичну (застосування досвіду для майбутнього), підкреслюючи національну ідентичність та цінності.

Предмет курсу

Історія України: Розвиток українського суспільства, держави, боротьба за незалежність, ключові події, постаті та закономірності на українських землях.

Українська культура: Духовні та матеріальні цінності, традиції, обряди, релігії, наука, мистецтво, що створювалися українським народом, а також культура народів, що проживали в Україні.

Функції історичного пізнання (для курсу)

- **Пізнавальна:** З'ясувати, як формувався український народ, держава, культура, розуміти причинно-наслідкові зв'язки.
- **Виховна:** Формування національної свідомості, патріотизму, поваги до культурної спадщини та історичної пам'яті.
- **Соціально-політична (Державотворча):** Осмислення шляху української державності, проблем та здобутків.
- **Прогностична:** Використання знань про минуле для аналізу сучасних процесів та прогнозування майбутнього.
- **Світоглядна:** Формування цілісної картини світу через розуміння місця України в історії людства.

2. Методологія історичної науки.

Методологія історичної науки — це система принципів, підходів, форм та методів пізнання минулої людської дійсності. Вона визначає стратегію та логіку історичного дослідження, допомагає історику

орієнтуватися в джерелах, формулювати проблеми, аналізувати факти та робити об'єктивні висновки.

Рівні методології історії

Методологія історичної науки має ієрархічну структуру і зазвичай поділяється на кілька рівнів:

1. **Загальнофілософський (світоглядний) рівень:** Визначає загальні світоглядні позиції дослідника. Це найвищий рівень, який формує загальне бачення історичного процесу (наприклад, матеріалістичний, ідеалістичний чи цивілізаційний підхід).

2. **Загальнонауковий рівень:** Включає принципи та методи, що застосовуються в багатьох науках, але набувають специфіки в історичному дослідженні (наприклад, системний підхід, структурно-функціональний аналіз).

3. **Конкретно-історичний (спеціально-історичний) рівень:** Охоплює сукупність конкретних методів та процедур, розроблених спеціально для вивчення історичних джерел та фактів (наприклад, порівняльно-історичний, історико-генетичний методи).

4. **Міждисциплінарний рівень:** Включає методи, запозичені з інших наук (археології, соціології, антропології, лінгвістики, математики тощо), які використовуються для комплексного аналізу минулого.

Основні принципи історичного пізнання

Дослідження в історичній науці ґрунтується на ключових принципах:

- **Об'єктивність:** Вимога неупередженого, всебічного аналізу фактів, незалежно від політичних чи ідеологічних міркувань дослідника.
- **Історизм:** Розгляд подій та явищ у їхньому конкретному історичному контексті, розвитку та взаємозв'язку.
- **Системність:** Вивчення історичних процесів як цілісної системи з усіма її внутрішніми та зовнішніми зв'язками.
- **Детермінізм:** Принцип, що передбачає виявлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями.

Методи історичного дослідження

Методи — це конкретні інструменти, які використовує історик:

- **Історико-генетичний метод:** Простежує виникнення, формування та розвиток об'єкта дослідження у хронологічній послідовності.
- **Історико-порівняльний метод:** Дозволяє виявити спільні та відмінні риси в різних історичних явищах шляхом їхнього зіставлення.
- **Історико-системний метод:** Розглядає історичні події як елементи цілісної системи, аналізуючи їх взаємодію.

- **Метод періодизації/хронологічний:** Впорядковує події у часі, розділяючи історичний процес на певні етапи чи періоди.
- **Аналіз та синтез:** Розкладання складних історичних явищ на складові частини для детального вивчення (аналіз) та їх подальше об'єднання для формування цілісного уявлення (синтез).
- **Описовий метод:** Полягає у фіксації та систематизації історичних фактів на основі джерел.

Методологія забезпечує науковість історичного пізнання, перетворюючи історію з простого опису минулого на повноцінну наукову дисципліну.

3. Принципи історичних досліджень.

Принципи історичних досліджень — це фундаментальні методологічні вимоги, що визначають підхід історика до вивчення минулого, забезпечуючи науковість, об'єктивність та достовірність отриманих результатів. Ці принципи є основою методології історичної науки.

До основних принципів історичного пізнання та досліджень належать:

1. Принцип історизму

Цей принцип вимагає розглядати всі історичні явища, події та процеси в їхньому **розвитку, зміні та конкретно-історичних умовах**. Він означає необхідність:

- Вивчати об'єкти від моменту їх виникнення до сучасного стану.
- Враховувати специфіку кожної історичної епохи, не переносючи сучасні уявлення чи цінності в минуле (боротьба з презентизмом).
- Розкривати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку.

2. Принцип об'єктивності

Принцип об'єктивності полягає в прагненні до **неупередженого, всебічного та максимально повного відтворення історичної дійсності**. Це вимагає від дослідника:

- Спіратися на факти, підтверджені джерелами, а не на власні політичні погляди чи ідеологічні настанови.
- Аналізувати всі доступні джерела, навіть ті, що суперечать початковій гіпотезі чи особистим переконанням.
- Критично оцінювати інформацію та уникати фальсифікацій.

3. Принцип системності

Цей принцип передбачає вивчення історичних явищ як **складних систем**, елементи яких взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Історик має розглядати:

- Події у широкому контексті (економічному, політичному, соціальному, культурному).
- Суспільство як цілісний організм, а не сукупність ізольованих фактів.

4. Принцип детермінізму (причинності)

Принцип детермінізму орієнтує дослідника на виявлення **причинно-наслідкових зв'язків** між історичними подіями. Він вимагає пошуку відповіді

на питання: чому відбулася та чи інша подія, які чинники її зумовили та які наслідки вона мала. Це допомагає зрозуміти логіку історичного процесу.

5. Принцип розвитку (або діалектичний підхід)

Подібний до історизму, цей принцип акцентує увагу на **постійному русі, зміні та суперечностях**, що є рушійною силою історичного процесу. Історія розглядається як безперервний процес якісних та кількісних перетворень.

Дотримання цих принципів є обов'язковим для професійного історика і забезпечує можливість наукового пізнання минулого.

4.Періодизація (хронологія історії).

Періодизація історії — це важливий методологічний інструмент історичної науки, що полягає в поділі історичного процесу на певні, якісно відмінні хронологічні періоди (епохи, доби, віки, етапи) на основі суттєвих змін у суспільному житті, культурі, економіці чи політиці.

Принципи періодизації

Поділ історії на періоди не є довільним. Він ґрунтується на певних критеріях, які можуть відрізнятися залежно від обраного підходу:

- **Хронологічний (лінійний) принцип:** Найпростіший, базується на послідовності часу (дати, століття, тисячоліття).
- **Цивілізаційний підхід:** Поділ на основі розвитку різних цивілізацій та їхніх унікальних культурних, релігійних та соціальних особливостей.
- **Формаційний (соціально-економічний) підхід:** Базується на зміні суспільно-економічних формацій (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний).
- **Археологічний підхід:** Використовується для найдавніших часів і ґрунтується на матеріалі, з якого виготовляли знаряддя праці (кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік).

Періодизація історії України

Історія України також має свою внутрішню, більш деталізовану періодизацію, яка часто корелюється із загальносвітовою, але має специфічні назви та хронологічні рамки, що відображають ключові етапи розвитку української державності та культури:

- **Стародавня історія України:** від найдавніших часів до V ст. н.е..
- **Середньовічна історія України:** V–XV ст. (Київська Русь, удільний період, Русько-Литовська доба).
- **Ранньомодерний (Ранній новий) час:** XVI–XVIII ст. (Козацька доба, Гетьманщина).
- **Модерний (Новий) час:** XIX ст. (Перебування у складі імперій).
- **Новітня історія України:** XX–XXI ст. (Українська революція 1917-1921 рр., УРСР, Незалежна Україна).

5.Історичні джерела та історіографія.

Історичні джерела та історіографія є двома ключовими, але різними складовими історичної науки. Вони співвідносяться як об'єкт дослідження і сам процес дослідження та його результати.

Історичні джерела — це будь-які матеріальні або нематеріальні залишки минулого, які несуть інформацію про діяльність людини та розвиток суспільства і дають змогу вивчати історичний процес. Вони є безпосередньою основою для історичного дослідження.

Історики використовують спеціальну галузь — **джерелознавство** — для вивчення теорії та практики використання джерел, їхньої достовірності та інформаційної цінності.

Класифікація історичних джерел

Джерела класифікують за типом носія інформації:

1. **Речові джерела (археологічні):** Матеріальні пам'ятки, що відображають діяльність людей. Це знаряддя праці, предмети побуту, монети, архітектурні пам'ятки, археологічні знахідки (наприклад, трипільська кераміка, скіфські кургани).

2. **Писемні джерела:** Тексти, створені на різних матеріалах (папірус, пергамент, папір, береста). Включають літописи («Повість временних літ»), документи, закони («Руська Правда»), листи, щоденники, офіційну документацію, періодичну пресу.

3. **Усні джерела:** Інформація, що передається з покоління в покоління усно. Це народні пісні, казки, легенди, перекази, прислів'я, приказки, а також спогади очевидців (усна історія).

4. **Етнографічні джерела:** Дані про культуру, побут, звичаї, традиції різних етносів, зібрані етнографами.

5. **Візуальні джерела:** Фотографії, кіно- та відеоматеріали, картини, малюнки, що дають наочне уявлення про минуле.

6. **Фоно- та аудіоджерела:** Звукозаписи промов, музики, інтерв'ю.

Історіографія має два основних значення:

Галузь історичної науки, яка вивчає історію самої історичної науки. Вона досліджує, як розвивалася історична думка, які методи використовували історики в різні епохи, які школи та напрями існували, і як змінювалися інтерпретації тих самих подій.

Сукупність історичних праць, присвячених певній темі або періоду (наприклад, "історіографія Української революції 1917-1921 рр.").

Історіографія аналізує вторинні джерела — наукові дослідження, монографії, статті, підручники, написані іншими істориками.

Ключова різниця

- **Історичні джерела** — це **первинні** свідчення минулого, "сирий матеріал", який історик використовує для реконструкції подій.
- **Історіографія** — це **вторинний** аналіз, вивчення вже існуючих наукових інтерпретацій та досліджень, здійснених іншими вченими на основі первинних джерел.

Для повноцінного дослідження історик має працювати як із джерелами (користуючись джерелознавством), так і з історіографією (аналізуючи напрацювання попередників).

6.Періодизація європейської історії за культурними епохами.

Періодизація європейської історії за культурними епохами фокусується на змінах у мистецтві, філософії, світогляді та соціальних цінностях. Вона відрізняється від суто політичної чи економічної періодизації і має таку основну схему:

Основні культурні епохи європейської історії

Культурна Епоха	Приблизні хронологічні межі	Ключові культурні характеристики
Античність (Класичний період)	VIII ст. до н.е. — V ст. н.е. (до 476 р. н.е.)	Зародження основ західної цивілізації: демократія (Греція), римське право, класичне мистецтво, філософія (Сократ, Платон, Арістотель), міфологія, архітектура (колізеї, храми).
Середньовіччя	V ст. — кінець XV ст. (до 1492 р. або 1453 р.)	Панування християнської церкви, феодалізм, готична та романська архітектура (собори), лицарська культура, схоластична філософія, монастирська освіта.
Відродження (Ренесанс)	XIV ст. — початок XVII ст.	«Повернення» до ідеалів Античності, гуманізм, розквіт мистецтва (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель), наукові відкриття, Реформація.
Бароко	Кінець XVI ст. — середина XVIII ст.	Пишність, динамічність, емоційність у мистецтві та архітектурі, посилення абсолютної монархії, розквіт опери та класичної музики (Бах, Гендель).
Просвітництво	XVIII ст. (також "Доба розуму")	Акцент на розумі, науці та індивідуальній свободі. Критика абсолютизму та церкви. Вольтер, Руссо,

		Монтеск'є. Підготовка до Французької революції.
Романтизм	Кінець XVIII ст. — середина XIX ст.	Реакція на раціоналізм Просвітництва. Пріоритет почуттів, індивідуальності, природи, національної ідентичності. Розквіт поезії, музики (Бетховен, Шопен) та живопису.
Модерн та Постмодерн	XX ст. — наш час	Серія різноманітних художніх та філософських рухів (імпресіонізм, експресіонізм, сюрреалізм, абстракціонізм). Науково-технічна революція, глобалізація, інформаційна епоха.

Ця періодизація відображає не тільки хронологію, а й глибинні зміни в культурному кодї європейського суспільства.

7. Характеристика стародавньої історії України.

Стародавня історія України охоплює величезний проміжок часу — від появи перших людей на її території (близько 1 млн років тому) до кінця V століття н.е. або, за іншою періодизацією, до формування східнослов'янської державності у IX столітті. Цей період є основою для розуміння подальшого розвитку української нації та її культури.

Ключові характеристики періоду:

Тривалість та джерельна база: Це найдовший період в історії України. Інформація про нього базується переважно на **археологічних джерелах** (речові пам'ятки), оскільки писемність з'являється лише на пізніх етапах, пов'язаних із грецькою колонізацією.

Археологічна періодизація: Основним критерієм поділу є матеріал та технології виготовлення знарядь праці:

- **Кам'яний вік** (палеоліт, мезоліт, неоліт): Панування каменю, формування первісного суспільства, перехід від привласнюючого господарства (полювання, збиральництво) до відтворюючого (землеробство, скотарство).

- **Енеоліт** (мідно-кам'яний вік): Поява перших металевих знарядь, розквіт трипільської культури, відомої своїм розвиненим землеробством та унікальною керамікою.
- **Бронзовий вік**: Поширення бронзи, розвиток металургії, посилення соціальної диференціації.
- **Ранній залізний вік**: Початок використання заліза, що дало поштовх до подальшого господарського розвитку.

2. **Зміна етнічного ландшафту**: Територією України проходили численні міграції різних племен та народів. Відбувалася зміна домінуючих культур: від мисливців палеоліту до осілих землеробів трипільців, а потім до кочових народів (кіммерійці, скіфи, сармати), що прийшли зі сходу.

3. **Взаємодія культур**: Наявність як осілих (землеробських), так і кочових (скотарських) культур створювала унікальний симбіоз та постійні конфлікти на території сучасної України.

4. **Вплив античної цивілізації**: Північне Причорномор'я стало зоною активної грецької колонізації. Тут виникли античні міста-держави (Ольвія, Херсонес, Пантікапей), які були центрами торгівлі, культури та ремесла і підтримували зв'язки з місцевим населенням.

5. **Формування слов'янського ядра**: Наприкінці стародавньої історії, в епоху Великого переселення народів, на середньому Подніпров'ї та інших територіях формуються спільноти праслов'ян (анти, склавини), які стають етнічною основою українського народу.

Стародавня історія України є фундаментом, на якому постала середньовічна держава Київська Русь, що успадкувала культурні та територіальні здобутки попередніх епох.

8. Трипільська культура.

Трипільська культура (або Кукутень-Трипільська культурна спільність) — одна з найвидатніших та найзагадковіших археологічних культур епохи енеоліту (мідно-кам'яного віку), яка процвітала на території сучасної України, Молдови та Румунії.

Основні відомості про Трипільську культуру

Характеристика	Деталі
Час існування	Приблизно 5400 — 2700 рр. до н.е.
Територія	Від Карпат до Дніпра, охоплюючи лісостепову зону правобережної України.

Відкриття	В. Хвойка відкрив перші пам'ятки поблизу села Трипільля на Київщині у 1897 році.
Назва	В Румунії відома як культура Кукутень (Cucuteni), в Україні — Трипільська.

Ключові риси та досягнення трипільців

Трипільська культура вражає рівнем свого розвитку, який у багатьох аспектах був порівнянний з ранніми цивілізаціями Стародавнього Сходу.

Землеробство та скотарство: Основою господарства було **орне землеробство** (виросували пшеницю, ячмінь, просо, горох) та присадибне скотарство (велика рогата худоба, свині, вівці, кози). Вони використовували рало та серпи, мали систему сівозміни.

Унікальна кераміка: Трипільську культуру часто називають «культурою мальованої кераміки». Їхній посуд (біноклеподібні посудини, горщики, миски) вражає складними багатоколірними спіральними та геометричними орнаментами, які, ймовірно, мали символічне або ритуальне значення.

Протоміста (гігантські поселення): Трипільці будували найбільші поселення в неолітичній Європі. Деякі з них, так звані "мега-поселення", могли налічувати до 20 000–46 000 жителів і тисячі будівель, розташованих концентричними колами (радіальне планування).

Архітектура: Житла були наземними, глинобитними, часто двоповерховими, з дерев'яним каркасом та глиняною обмазкою стін та підлоги. Вони мали вікна, печі та жертвні вівтарі.

Ритуал спалення поселень: Приблизно кожні 60–80 років трипільці залишали свої поселення і спалювали їх перед переселенням на нове місце. Причини цього явища залишаються загадкою, можливо, це було пов'язано з виснаженням ґрунтів або релігійними віруваннями.

Соціальна організація: Суспільство було клановим, з ознаками соціальної рівності, про що свідчить відсутність виражених адміністративних будівель або розкішних поховань лідерів.

Трипільська культура зникла близько 2700 р. до н.е., ймовірно, внаслідок кліматичних змін, виснаження ґрунтів або асиміляції іншими племенами. Її спадщина є невід'ємною частиною давньої історії України.

9. Особливості археологічної культури.

Археологічна культура — це фундаментальне поняття в археології. Воно використовується для позначення сукупності схожих між собою археологічних пам'яток (артефактів, жител, поховань, знарядь праці), знайдених на певній території та датованих одним історичним періодом. Вважається, що ці матеріальні залишки належать одному етносу або одній

соціальної спільноті, яка мала спільні традиції, технології та культурні особливості.

Особливості археологічної культури полягають у стійкому наборі характерних рис (комплексі ознак), які відрізняють її від інших культур. Ці особливості дозволяють вченим ідентифікувати та класифікувати давні спільноти.

Основні особливості (ознаки) археологічної культури:

Стійкий набір артефактів (визначний комплекс):

Типологія знарядь праці: Конкретні форми крем'яних ножів, сокир, наконечників стріл, що виготовлялися за певними стандартами.

Кераміка: Це одна з найважливіших ознак. Враховується форма посуду, склад глини, спосіб виготовлення (ліпний чи на гончарному колі), орнамент, тип обпалу. Кераміка різних культур рідко буває ідентичною.

Прикраси: Специфічні типи намист, браслетів, підвісок, металевих виробів.

Територіальна локалізація: Кожна археологічна культура займає певну, відносно чітко окреслену географічну область. Зміни кордонів культури часто свідчать про міграції населення, війни чи культурний обмін.

Хронологічна визначеність: Культура існує протягом певного історичного проміжку часу. Визначення дат дозволяє простежити її розвиток, розквіт і зникнення чи трансформацію.

Специфіка житлобудування: Характер будівель (наземні чи напівземлянки), їхня форма (круглі, прямокутні), внутрішнє планування, матеріали (глина, дерево, камінь) є важливою ознакою.

Поховальний обряд: Спосіб поховання небіжчиків — одна з найбільш консервативних культурних рис. Враховується орієнтація тіла (північ/південь), поза (скорчена/витагнута), тип могили (яма, курган, кремація), наявність інвентарю (похоронних дарів).

Як визначають культуру?

Археологи не просто знаходять предмети, вони шукають **повторюваність** цих ознак у різних місцях. Якщо на багатьох розкопках на певній території знаходять однаковий тип кераміки, схожі знаряддя та однаковий обряд поховання, це дає підстави виділити їх в окрему археологічну культуру і дати їй назву (зазвичай за місцем першої знахідки, як-от **Трипільська культура**, або за найхарактернішою ознакою, як-от **Культура кулястих амфор**).

Таким чином, археологічна культура є непрямим відображенням етнічної, мовної чи політичної спільності, яку ми не можемо спостерігати безпосередньо в далекому минулому.

Тема 2. Розвиток та культура Київської держави 9 – перша половина 14 ст.

План лекції:

1. Формування держави у східних слов'ян.
2. Основні періоди історії Київської держави.
3. Запровадження християнства як державної релігії.
4. Основні форми експлуатації селян.
5. Причини політичного дроблення.

1. Формування держави у східних слов'ян.

Формування держави у східних слов'ян, яке зрештою призвело до створення могутньої середньовічної держави **Київська Русь**, було складним і тривалим процесом, що тривав з VIII до IX століття. Цей процес відбувався на основі внутрішнього соціально-економічного розвитку слов'янських племен та під впливом зовнішніх чинників.

Передумови формування державності

Процес державотворення зумовлювався низкою внутрішніх передумов:

Економічні зміни: Перехід від примітивного землеробства до орного, розвиток скотарства, ремесел та торгівлі. Це сприяло появі надлишкового продукту та майнової нерівності.

Соціальна диференціація: Розклад первіснообщинного ладу, виділення племінної знаті, вождів (князів) та воїнів (дружинників), які зосереджували владу та багатства у своїх руках.

Формування "союзів племен": Східні слов'яни об'єднувалися у великі міжплемінні військові та політичні об'єднання («союзи союзів племен»), такі як Антський союз (IV–VII ст.) та пізніший Полянський союз із центром у Києві. Ці об'єднання стали основою для майбутньої держави.

Зовнішні загрози: Необхідність спільного захисту від кочових народів (хозарів, печенігів) та Візантійської імперії стимулювала військову організацію та централізацію влади.

Етапи формування держави

Процес формування держави у східних слов'ян можна поділити на кілька ключових етапів:

Підготовчий етап (VIII – середина IX ст.):

Існування великих племінних об'єднань, зокрема «Русі» з центром у Києві.

Початок експлуатації населення через збір данини (полюддя).

Перші згадки про «руську землю» та її контакти з Візантією, зокрема успішний похід Аскольда на Константинополь у 860 р..

Конституювання держави (кінець IX — початок X ст.):

Об'єднання північного (Новгород) та південного (Київ) центрів під владою династії Рюриковичів. У 882 р. князь Олег захопив Київ і проголосив його «матір'ю міст руських», що вважається початком формування єдиної держави — Київської Русі.

Підпорядкування Олегом сусідніх слов'янських племінних князівств (деревлян, сіверян) київській владі.

Встановлення контролю над ключовим торговельним шляхом «із варягів у греки».

Заклучення перших письмових договорів з Візантією (907, 911 рр.), що свідчило про визнання Русі на міжнародній арені.

Дискусійні теорії походження держави

У науці існують дві основні теорії щодо вирішального чинника у формуванні держави:

Норманська теорія: Виникла у XVIII ст. і стверджує, що державу створили запрошені скандинавські варяги (нормани), які принесли державний устрій та назву «Русь». Ця теорія применшує внутрішній розвиток слов'ян.

Антинорманська (слов'янська) теорія: Розвинута М. Ломоносовим та українськими істориками (М. Грушевський, М. Брайчевський), наполягає на тому, що держава виникла внаслідок тривалого внутрішнього соціально-економічного розвитку східних слов'ян, а варяги лише очолили вже існуючі державні утворення або були найманою військовою силою.

Сучасна історична наука схиляється до **центристської теорії**, яка визнає вирішальну роль внутрішніх слов'янських процесів, але не заперечує значного впливу варягів у справі об'єднання племен та організації військової справи.

2. Основні періоди історії Київської держави.

Основні періоди історії Київської держави, або Київської Русі, зазвичай поділяють на кілька етапів, що відображають її становлення, розквіт, політичну роздробленість та занепад.

Історія Київської Русі охоплює період приблизно з кінця IX до середини XIII століття.

1. Етап становлення та об'єднання земель (Кінець IX ст. — середина X ст.)

Цей період характеризується формуванням єдиної держави та підкоренням різних східнослов'янських племен владі київських князів.

Ключові події та правителі:

882 р. — князь Олег захоплює Київ, об'єднує північний (Новгород) і південний (Київ) центри, проголошує Київ «матір'ю міст руських».

Підкорення деревлян, сіверян, радимичів.

Успішні походи на Візантію та укладення перших міжнародних договорів (907, 911 рр.).

Правління князя Ігоря (912–945 рр.) та княгині Ольги (регентство 945–964 рр.), яка вперше провела адміністративну реформу (запровадження уроків та погостів для збору данини) та прийняла християнство.

2. Етап розквіту та найвищого піднесення (Середина X ст. — середина XI ст.)

Це час найбільшої могутності, територіального розширення та культурного розквіту Київської держави.

Ключові події та правителі:

Князь Святослав Ігорович (964–972 рр.): Активна зовнішня політика, розгром Хозарського каганату, війни з Болгарією та Візантією. Перетворення Русі на потужну військову державу.

Князь Володимир Великий (980–1015 рр.):

988 рік — Хрещення Русі, що стало визначальною подією для культурного розвитку та інтеграції Русі в європейський християнський світ.

Завершення об'єднання всіх східнослов'янських земель.

Будівництво оборонних ліній, запровадження перших карбованих монет.

Князь Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.):

"Золотий вік" Київської Русі.

Розквіт культури, будівництво Софійського собору в Києві.

Укладення першого писаного збірника законів — «Руська правда».

Зміцнення міжнародного авторитету через династичні шлюби.

3. Етап феодалної роздрібненості (Середина XI ст. — середина XIII ст.)

Після смерті Ярослава Мудрого починається процес децентралізації. Держава зберігає єдність як династична спадщина Рюриковичів, але розпадається на окремі князівства-землі з власними династіями.

Ключові події та правителі:

Тріумвірат Ярославичів (Ізяслав, Святослав, Всеволод).

Любецький з'їзд князів (1097 р.): Спроба припинити міжусобиці та закріпити принцип вотчинного (спадкового) землеволодіння («кожен держить отчину свою»), що юридично оформило роздробленість.

Володимир Мономах (1113–1125 рр.) та його син **Мстислав Великий (1125–1132 рр.):** Останні князі, яким вдалося тимчасово відновити єдність Русі та приборкати половецьку загрозу.

Посилення удільних центрів: Чернігів, Галич, Володимир-Суздаль, Новгород. Київ втрачає роль єдиного політичного центру, перетворюючись на об'єкт боротьби між князями.

4. Етап занепаду та монгольської навали (Середина XIII ст.)

Криза Київської держави, спричинена внутрішніми чварами та зовнішнім вторгненням.

Ключові події:

1223 р. — Битва на річці Калка, перша зустріч руських князів з монголами (поразка).

1239–1240 рр. — Монгольська навала хана Батия на Русь.

Грудень 1240 р. — Захоплення та руйнування Києва. Ця подія вважається кінцем Київської держави як цілісного політичного утворення.

Після цього періоду політичний центр українських земель переміщується на захід, до Галицько-Волинського князівства, яке успадкувало традиції Київської Русі.

3. Запровадження християнства як державної релігії.

Запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі відбулося наприкінці X століття і стало епохальною подією, що докорінно змінила хід української історії та визначила цивілізаційний вибір держави.

Ініціатор та дата

Ключовим ініціатором та виконавцем цього історичного акту був київський князь **Володимир Святославич (Володимир Великий)**.

Традиційна дата: 988 рік вважається роком масового хрещення киян у Дніпрі, що стало початком процесу християнізації всієї держави.

Передумови та причини прийняття християнства

Рішення князя Володимира не було випадковим. Воно було зумовлене комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників:

Внутрішні причини:

Потреба консолідації держави: Язичництво з його численними племінними культурами не могло забезпечити ідеологічну єдність зростаючої та багатоетнічної Київської Русі. Княжа влада потребувала єдиної, універсальної релігії, яка б освячувала її легітимність та централізувала суспільство.

Невдала язичницька реформа: Володимир спочатку намагався реформувати язичництво, створивши єдиний пантеон богів на чолі з Перуном, але ця спроба не мала успіху.

Наявність християн на Русі: Християнство було відоме на Русі задовго до 988 року. Княгиня Ольга (бабуся Володимира) прийняла хрещення раніше, і в Києві вже існували християнські громади.

Зовнішні причини:

Зміцнення міжнародного авторитету: Прийняття християнства від Візантії (найвпливовішої держави того часу) ставило Русь в один ряд з іншими християнськими монархіями, підвищувало її престиж та відкривало двері для рівноправних дипломатичних відносин.

Династійний шлюб: Важливою політичною передумовою було бажання Володимира одружитися з сестрою візантійських імператорів Анною, що було можливим лише за умови прийняття ним християнства.

Культурний та цивілізаційний вибір: Володимир прагнув залучити Русь до передових культурних та освітніх досягнень Візантії.

Процес запровадження

За літописними даними, Володимир провів "вибір вір", вислухавши представників різних релігій (ісламу, іудаїзму, західного та східного християнства), і зупинив свій вибір на православ'ї візантійського обряду.

Після хрещення самого князя в Херсонесі (Корсуні), він повернувся до Києва. Відбулося масове хрещення киян у Дніпрі. Запровадження християнства в інших містах імперії відбувалося поступово, іноді зустрічаючи опір язичницького населення.

Історичне значення та наслідки

Запровадження християнства мало колосальні наслідки для всіх сфер життя Київської Русі:

- **Державотворення:** Зміцнилася князівська влада та державна єдність. Церква стала потужною ідеологічною опорою держави.
- **Міжнародні відносини:** Русь офіційно увійшла до європейського християнського світу, що сприяло розвитку дипломатії та торгівлі.
- **Культура та освіта:** Розвиток писемності (кирилиці), літописання, архітектури (будівництво кам'яних храмів, Десятинна церква) та мистецтва (іконопис, мозаїка).
- **Соціальний розвиток:** Християнство пом'якшувало жорстокі звичаї, сприяло формуванню нових моральних норм та запровадженню елементів соціальної допомоги (лікарні, притулки).
- **Світогляд:** Відбулася докорінна зміна світогляду населення, перехід від політеїзму до монотеїзму.

4. Основні форми експлуатації селян.

Основні форми експлуатації селян протягом історії України та Європи змінювалися залежно від панівних соціально-економічних формацій (феодалізм, капіталізм) та правового статусу селян (кріпаки, вільні селяни).

Найбільш характерними для феодальної доби (період Київської Русі, Литовсько-Польської держави, Гетьманщини та Російської імперії) були такі форми експлуатації:

1. Відробіткова рента (Панщина)

Це найдавніша і найбільш поширена форма експлуатації в класичному феодалізмі.

Суть: Селянин (кріпак) працював на землі феодала (пана, поміщика) власним інвентарем, своєю робочою худобою та власною працею. Він обробляв панську землю (фільварок) безоплатно.

Характеристика: Обсяг панщини міг коливатися від кількох днів на тиждень до щоденної роботи, особливо посилившись на Правобережжі та в Галичині в XVI–XVIII століттях. Це була найбільш обтяжлива та принизлива форма залежності, що прямо обмежувала свободу селянина.

2. Натуральна рента (Оброк натурою, десятина)

Суть: Селянин віддавав феодалу частину продукції, вирощеної на своєму наділі.

Характеристика: Це міг бути хліб, м'ясо, худоба, мед, віск, або ж вироби ремесла (тканини, шкіри). Ця форма була поширена в ранньому середньовіччі і в деяких регіонах зберігалася до скасування кріпацтва. Вона давала селянину трохи більше свободи у веденні господарства порівняно з панщиною.

3. Грошова рента (Оброк грошми, чинш)

Суть: Селянин сплачував феодалу фіксовану суму грошей за користування землею.

Характеристика: Ця форма експлуатації розвивалася паралельно з розвитком товарно-грошових відносин, особливо в період пізнього феодалізму та переходу до капіталізму. Вона була характерна для західноукраїнських земель та сприяла більшій господарській самостійності селянина.

4. Інші форми експлуатації та повинності

Окрім основних трьох форм ренти, існували численні додаткові повинності та платежі:

- **Церковна десятина:** Обов'язковий податок на утримання церкви.
- **Державні податки:** Подушний податок, поземельний податок, які збиралися через поміщиків або державні органи.
- **Надання послуг (Гвалт):** Обов'язок селян виконувати раптові роботи на вимогу пана (ремонт шляхів, мостів, будівель, перевезення вантажів).
- **Судові побори та штрафи:** Платежі за користування панським млином, кузнею, а також численні штрафи, які накладалися феодалним судом за будь-які провини.

Після скасування кріпацтва (1861 р. в Російській імперії, 1848 р. в Австрійській імперії), основною формою експлуатації стали **економічні форми**: оренда землі за гроші (капіталістична оренда) або за частину врожаю (іздольщина), а також наймана праця батраків.

5. Причини політичного дроблення.

Причини політичного дроблення (роздрібненості) Київської Русі — процесу, що розпочався в середині XI століття і призвів до розпаду єдиної держави на низку незалежних або напівзалежних князівств-держав, — були комплексними і мали як внутрішній, так і зовнішній характер.

Внутрішні (економічні та соціальні) причини

Розвиток феодалного землеволодіння:

Зміцнення та зростання великого землеволодіння (вотчини) князів та бояр. Ці маєтки перетворювалися на самодостатні господарські центри, які не потребували постійної опори на Київ.

Натуральний характер господарства. Більшість необхідного вироблялося на місцях, що послаблювало економічні зв'язки між різними регіонами Русі та зменшувало потребу в сильному центральному ринку.

Зміна торгівельних шляхів:

Занепад головного торговельного шляху «із варягів у греки» через активність половців у степах та зміну міжнародної кон'юнктури (Візантія втрачала своє домінуюче становище). Це зменшило економічне значення Києва як головного центру торгівлі.

Зростання місцевих політичних центрів:

Посилення та розвиток удільних міст (Чернігів, Галич, Володимир-Волинський, Новгород, Суздаль тощо), які ставали столицями окремих князівств і мали власну потужну адміністрацію та військо.

Зміна системи престолонаслідування:

Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) його заповіт, який вводив систему «горизонтального» (сеньйорату) успадкування (влада передавалася старшому в роді, а не від батька до сина), призвів до постійних міжусобиць, боротьби за київський престол та переміщень князів з одного уділу в інший. Любецький з'їзд князів 1097 року лише закріпив фактичну незалежність уділів.

Зовнішні причини

Напади кочових народів:

Постійна загроза з боку половців вимагала від місцевих князів зосередження сил для захисту власних кордонів, що заважало централізації війська під єдиним київським командуванням.

Втручання сусідніх держав:

Польща, Угорщина та Візантія часто втручалися у внутрішні справи руських князівств, підтримуючи певних претендентів на престол, що посилювало роздробленість.

Наслідки політичного дроблення

Незважаючи на негативні наслідки (послаблення держави, постійні війни, вразливість до зовнішніх загроз, що зрештою призвело до поразки від монголів у 1240 р.), роздробленість мала і певні позитивні аспекти:

Економічний та культурний розвиток окремих регіонів та удільних центрів (наприклад, розквіт Галицько-Волинського князівства).

Формування місцевих політичних традицій, які стали основою для подальшого розвитку українських земель.

Отже, політичне дроблення було закономірним етапом розвитку феодального суспільства, коли економічна база великої централізованої держави була ще недостатньо міцною.

Тема 3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського: соціально-економічний, політичний та культурний розвиток.

План лекції:

1. Періоди перебування українських земель у складі ВКЛ.
2. Особливості суспільно-політичного життя українських земель у складі ВКЛ.
3. Кревська унія та українські території.
4. Утворення Кримського ханства.
5. Розвиток культури та освіти 14-15 ст.
6. Причини укладання Люблінської унії.
7. Наслідки Люблінської унії.
8. Соціальна структура суспільства в Україні 16 ст.: шляхта та магнати.
9. Економічне життя: фільварки, торгівля.
10. Православні братства та їх роль у розвитку культури.
11. Українська культура у 16- першій половині 17 ст.

1.Періоди перебування українських земель у складі ВКЛ.

Період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) охоплює проміжок часу з середини XIV століття до середини XVI століття. Цей період був надзвичайно важливим для української історії, оскільки саме в цей час українські землі, втративши державність після монгольської навали, були інкорпоровані до складу нової, потужної держави.

Основні етапи цього періоду можна визначити так:

1. Етап інкорпорації та присєднання (Середина XIV ст.)

Початок цього етапу пов'язаний із занепадом Галицько-Волинського князівства та активним просуванням Литовської держави на південно-західні руські землі.

1340 р. — Смерть останнього галицько-волинського князя Юрія II Болєслава. Починається боротьба за спадщину між Польщею та Литвою.

1350-ті – 1360-ті рр. — Литовський князь Ольгерд здійснює активну експансію.

1362 р. — **Битва на Синіх Водах.** Перемога литовсько-руського війська на чолі з Ольгердом над монголо-татарами. Ця перемога відкрила шлях до приєднання Києва, Переяславщини та Поділля до складу ВКЛ.

Особливість етапу: Литовці спочатку діяли за принципом «старого не рушимо, нового не вводимо», зберігаючи місцеву руську еліту, мову та звичаї.

2. Етап розквіту та «руського» характеру ВКЛ (Кінець XIV ст. — кінець XV ст.)

Велике князівство Литовське було фактично литовсько-руською державою, де руська (староукраїнська та старобілоруська) мова була державною, а православна культура мала значний вплив.

1385 р. — **Кревська унія.** Укладення династичного союзу між Польщею та Литвою (литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою та став королем Польщі). Це започаткувало процес зближення двох держав та посилення польського і католицького впливу на українських землях.

XV ст. — Відбуваються повстання руської знаті (наприклад, Свидригайла), спрямовані на збереження автономії та православної віри. Литовські князі Вітовт та Свидригайло намагалися зберегти самостійність ВКЛ.

Формування козацтва як нової соціальної та військової верстви на прикордонних землях.

3. Етап посилення польського тиску та унії (Кінець XV ст. — середина XVI ст.)

Зростаюча загроза з боку Московської держави та Кримського ханства підштовхувала Литву до ще тіснішого союзу з Польщею.

Поступово обмежуються права православної знаті, посилюється полонізація та окатоличення.

Литовське законодавство кодифікується у **Литовських статутах** (1529, 1566 рр.), які, зокрема, юридично оформлювали кріпацтво селян.

Завершення періоду

Період перебування українських земель у складі ВКЛ завершується укладенням **Люблінської унії 1569 року.**

За умовами унії, більшість українських земель (Київщина, Волинь, Брацлавщина, Підляшшя) були передані від Великого князівства Литовського до складу Польського королівства (Корони Польської), а дві держави об'єдналися в єдину федеративну державу — **Річ Посполиту.**

Таким чином, українські землі перебували у складі ВКЛ близько 200–220 років.

2. Особливості суспільно-політичного життя українських земель у складі ВКЛ.

Особливості суспільно-політичного життя українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) визначалися унікальним характером цієї держави, яка значною мірою інкорпоровала руську культуру та традиції, але згодом зазнала посилення польського та католицького впливу.

1. Збереження руської спадщини та автономія

На початковому етапі (середина XIV — XV ст.) литовські князі проводили політику мінімального втручання у внутрішні справи приєднаних руських земель.

Принцип «старого не рушимо, нового не вводимо»: Литовці зберігали існуючий суспільний устрій, систему управління, судочинство та права місцевої знаті.

Державна мова: Староукраїнська (руська) мова стала **офіційною державною мовою** у Великому князівстві Литовському, нею велися вся документація, судові книги та листування.

Православ'я: До кінця XIV століття більшість литовської знаті та самі князі (наприклад, Ягайло до хрещення) були язичниками, тому православне населення не зазнавало релігійних утисків. Руська православна церква зберігала свій вплив.

2. Трансформація еліти та полонізація

Кревська унія 1385 року між Литвою та Польщею започаткувала процес інтеграції, який поступово змінював суспільно-політичне життя.

Православна знать: Українська (руська) шляхта отримала рівні права з литовською, а згодом — з польською шляхтою (Городельська унія 1413 р. з обмеженнями для православних). Це стимулювало перехід руської знаті в католицизм та її полонізацію, що призводило до втрати національної ідентичності.

Зростання магнатів: Формування великого землеволодіння (магнатських латифундій) князів Острозьких, Вишневецьких, які ставали потужними регіональними політичними гравцями.

Посилення католицького впливу: З кінця XV ст. починається поступова дискримінація православного населення, що стало джерелом соціальної та релігійної напруги.

3. Зміни в правовому статусі селянства

ВКЛ стало ареною посилення феодальної експлуатації та закріпачення селян.

Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.): Ці кодекси законів юридично оформили кріпацтво, обмежили право селян на перехід від одного пана до іншого, що стало основою для подальшого поширення панщини.

4. Поява козацтва як нового політичного чинника

На південних прикордонних територіях (Дике поле) формувалася нова соціальна верства — козацтво.

Козаки стали військовою силою, здатною захищати кордони від татарських набігів, і поступово перетворилися на самоврядну організацію, яка почала висувати власні політичні вимоги до центральної влади ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої.

5. Політична система

ВКЛ було становою монархією. Верховна влада належала Великому князю Литовському, але його влада обмежувалася аристократичною радою (Пани-рада), а пізніше — загальнодержавним станово-представницьким органом — **Сеймом**. Українські землі мали представництво в цих органах.

Отже, період у складі ВКЛ був часом трансформації, коли відносна автономія та збереження руської культури поступово змінювалися посиленням централізації, полонізацією еліти та закріпаченням основної маси населення.

3. Кревська унія та українські території.

Кревська унія була ключовою подією в історії Східної Європи, яка мала довгострокові та неоднозначні наслідки для українських земель.

Суть та дата Кревської унії

Кревська унія — це династична унія, укладена **14 серпня 1385 року** в замку Крево (сучасна Білорусь) між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

Основна умова: Великий князь литовський Ягайло зобов'язався прийняти католицизм, одружитися з польською королевою Ядвігою та стати королем Польщі.

Мета: Головною метою об'єднання був спільний захист від зовнішніх ворогів — Тевтонського ордену на півночі та Московського князівства на сході.

Наслідки Кревської унії для українських територій

Унія мала значний вплив на суспільно-політичне та релігійне життя українських земель, які на той час вже перебували у складі ВКЛ або за які велася боротьба з Польщею.

Посилення польського впливу:

Унія де-юре закріпила початок тісного зближення Литви з Польщею. Це відкрило шлях для посиленої польської експансії на схід.

Українські землі, які до того часу Польща вже частково захопила (Галичина), остаточно інкорпорувалися до складу Польського королівства.

Релігійний тиск та окатоличення:

Ключовою умовою унії було прийняття католицизму як державної релігії. Це створило підґрунтя для майбутньої дискримінації православної більшості українського населення.

Православна руська шляхта почала зазнавати утисків у правах у порівнянні з католицькою шляхтою, що стимулювало перехід еліти на католицьку віру та її полонізацію.

Політична нестабільність та боротьба за автономію:

Рішення Ягайла викликало спротив серед частини литовсько-руської знаті, яка побоювалася втрати суверенітету ВКЛ.

Це призвело до внутрішньої боротьби та міжусобиць у Литві (наприклад, конфлікт між Ягайлом та його двоюрідним братом Вітовтом), в яких українська знать часто підтримувала тих князів, які обіцяли збереження автономії руських земель та православ'я (наприклад, повстання Свидригайла).

Збереження автономного статусу ВКЛ (тимчасово):

Незважаючи на намір повної інкорпорації Литви до Польщі, ВКЛ змогло зберегти свою державність та значну автономію (аж до Люблінської унії 1569 р.). Українські землі залишалися у складі ВКЛ, зберігаючи певний час свою адміністрацію та староукраїнську мову як державну.

Таким чином, Кревська унія стала поворотним моментом, який започаткував тривалий процес інтеграції українських земель до польсько-литовської держави, що мав як позитивні (захист від зовнішніх ворогів), так і вкрай негативні наслідки (втрата елітою національної ідентичності, релігійний гніт).

4. Утворення Кримського ханства.

Кримське ханство (Qırım Hanlığı) — державне утворення, яке відіграло надзвичайно важливу роль в історії України. Його утворення було результатом розпаду Золотої Орди в середині XV століття.

Передумови утворення

- **Розпад Золотої Орди:** До середини XV століття Золота Орда, яка контролювала величезні території, включаючи Кримський півострів та північночорноморські степи, занепала внаслідок внутрішніх міжусобиць, боротьби за владу та військових поразок.
- **Прагнення місцевої знаті до незалежності:** Місцева татарська знать у Криму, особливо впливовий рід **Ширін**, прагнула створити власну незалежну державу, щоб припинити постійне втручання ординських ханів.
- **Підтримка Великого князівства Литовського:** Литовські князі, які мали власні інтереси в регіоні та воювали з Ордою, підтримували кримську еліту в її намаганнях здобути суверенітет.

Процес утворення та ключова фігура

Ключовою фігурою в утворенні ханства став **Хаджі I Герай** (або Хаджі Девлет Герай).

1. **Початок боротьби:** Близько 1420-х років Хаджі Герай, спираючись на підтримку місцевих родів та Великого князівства Литовського, розпочав боротьбу за владу в Криму проти претендентів із Золотої Орди.
2. **Проголошення незалежності:** Після тривалої боротьби та кількох вигнань, у **1441 році** Хаджі Герай остаточно утвердився на півострові і був проголошений ханом незалежної держави — **Кримського ханства**. Він став засновником династії Гераїв (Гіреїв), яка правила ханством аж до його анексії Російською імперією в 1783 році.

Становлення та залежність від Османської імперії

Спочатку Кримське ханство було повністю незалежною державою. Проте невдовзі воно опинилося під сильним зовнішнім впливом:

- **1475 рік:** Османська імперія захопила генуезькі колонії на узбережжі Криму (Кафа, Солдайя) та князівство Феодоро.
- **Підпорядкування Османській імперії:** Син Хаджі Герая, хан Менглі I Герай, був змушений визнати васальну залежність від Османського султана.
- **Статус:** Ханство стало васалом Османської імперії, але зберігало значну внутрішню автономію. Султан затверджував кандидатуру хана, а кримські війська брали участь у військових кампаніях Османської імперії.

Столиця

Столицею новоутвореного ханства спочатку було місто **Кирк-Єр** (пізніше Чуфут-Кале), а пізніше, з початку XVI століття, — **Бахчисарай**, де було збудовано Ханський палац.

Значення для України

Кримське ханство стало постійним та небезпечним сусідом для українських земель. Його військово-політична активність (набіги за ясиром, війни з Річчю Посполитою та Московією) визначала значну частину зовнішньої політики українського козацтва та стала ключовим фактором у формуванні оборонної системи українських земель протягом наступних трьох століть.

5. Розвиток культури та освіти 14-15 ст.

Розвиток культури та освіти на українських землях у XIV–XV століттях відбувався в умовах відсутності власної державності та входження до складу різних іноземних держав (переважно Великого князівства Литовського та Польського королівства). Це був період суперечливих процесів, що характеризувалися як збереженням давньоруської спадщини, так і початком активного засвоєння західноєвропейських впливів, зокрема ідей гуманізму та Відродження.

Загальні тенденції культурного розвитку

Збереження руської ідентичності: Незважаючи на зміну політичної влади, на українських землях продовжували жити традиції Київської Русі. Староукраїнська (руська) мова була офіційною мовою діловодства у ВКЛ.

Вплив Західної Європи: Через Польщу та Угорщину на українські землі почали проникати ідеї європейського Відродження та гуманізму. Це стимулювало розвиток освіти та наукової думки.

Релігійний фактор: Посилення католицького тиску після Кревської унії (1385 р.) та Берестейської унії (1596 р. – хоча це вже XVI ст., процес розпочався раніше) стало викликом для православної культури. Це призвело до активізації церковного життя та культурного опору.

Занепад Візантії: Падіння Константинополя (1453 р.) позбавило православ'я зовнішньої опори, що спонукало до пошуку нових шляхів розвитку культури.

Освіта

Система освіти XIV–XV століть продовжувала традиції Київської Русі, але також включала нові елементи під впливом західних освітніх систем.

Початкова освіта: Здійснювалася переважно при церквах і монастирях. Навчання було індивідуальним, зосереджувалося на читанні, письмі та основах християнського віровчення церковнослов'янською мовою.

Вища освіта: Власних університетів на українських землях ще не було. Українська молодь вирушала на навчання до європейських університетів, зокрема до **Краківського університету (Ягеллонського)**, заснованого 1364 року, а також до університетів у Празі, Відні, Болоньї.

Видатні постаті: Яскравим прикладом є **Юрій Дрогобич (Котермак)**, який здобув освіту в Болоньї, став доктором медицини та філософії, а згодом — ректором Краківського університету. Його діяльність свідчить про високий рівень інтелектуального потенціалу українців того часу.

Культура (Література, Архітектура, Мистецтво)

Література: Продовжувало розвиватися літописання (наприклад, Київський літопис), також поширювалася перекладна література та полемічні твори, пов'язані з релігійними дискусіями.

Архітектура: Помітний вплив готики, особливо на західноукраїнських землях, які перебували під польським впливом. Будувалися кам'яні оборонні замки, фортеці (наприклад, Кам'янець-Подільський, Луцький замки), церкви оборонного типу. З'являються елементи ренесансної архітектури.

Образотворче мистецтво: Розвиток іконопису продовжувався у візантійських традиціях, але з'являються елементи західного (готичного) мистецтва: більша реалістичність зображень, використання нових фарб. Прикладом є ікони галицької школи.

Отже, XIV–XV століття були перехідним етапом, коли українська культура, зберігаючи свою руську основу, активно взаємодіяла із західноєвропейськими культурними течіями, закладаючи основи для подальшого розквіту XVI століття.

6. Причини укладання Люблінської унії.

Укладання **Люблінської унії 1569 року**, в результаті якої виникла єдина федеративна держава — **Річ Посполита**, було зумовлене комплексом глибоких внутрішніх та зовнішніх причин, що стосувалися як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського (ВКЛ), до складу якого входили більшість українських земель.

Причини з боку Великого князівства Литовського

Критичне військове становище (Лівонська війна):

Головною та найбільш невідкладною причиною стала Лівонська війна (1558–1583 рр.) проти Московського царства за контроль над Балтійським узбережжям.

ВКЛ зазнавало важких поразок і втрат, його східні кордони були під загрозою окупації. Литва потребувала термінової та потужної військової допомоги від Польщі.

Загроза з боку Московської держави:

Посилення Московського царства, яке прагнуло об'єднати всі колишні руські землі під своєю владою, становило екзистенційну загрозу для існування ВКЛ як самостійної держави.

Внутрішня нестабільність та слабкість центральної влади:

Наростала боротьба магнатських кланів у Литві, що послаблювало центральну владу та її здатність ефективно протистояти зовнішнім викликам.

Причини з боку Польського королівства

Прагнення до «вічного» об'єднання з Литвою:

Польська шляхта давно мріяла про повну інкорпорацію Литви, перетворення її на звичайну провінцію Польщі. Вони хотіли отримати контроль над величезними східними територіями, зокрема українськими землями.

Економічні інтереси шляхти (Зерно):

Польська шляхта, орієнтуючись на експорт зерна до Західної Європи, гостро потребувала нових родючих земель. Чорноземи України ідеально підходили для розширення фільваркового господарства та збільшення прибутків.

Політична вигода:

Об'єднання давало Польщі можливість посилити свій вплив на сході Європи та отримати вихід до Балтійського моря через литовські володіння.

Ключовий чинник: Волинська шляхта

Значну роль у прискоренні унії відіграла українська (руська) шляхта Волині та Підляшшя. Вона підтримувала ідею приєднання до Польщі, сподіваючись отримати рівні права з польською шляхтою (які були обмежені у ВКЛ для православних) та мати більше впливу на центральний уряд у Кракові, а не у Вільнюсі.

Кревська унія була вимушеним кроком для Литви, яка потребувала порятунку від Москви, і бажаним для Польщі, яка прагнула територіальної експансії та економічної вигоди. У результаті переговорів у Любліні, під жорстким тиском польської сторони та короля Сигізмунда II Августа (який погрожував одностороннім приєднанням литовських земель), унія була укладена 1 липня 1569 року.

7. Наслідки Люблінської унії.

Люблінська унія 1569 року мала визначальні та довгострокові наслідки для всіх учасників, але особливо глибоко вплинула на долю українських земель. Ці наслідки були суперечливими: деякі з них сприяли розвитку, інші ж стали джерелом соціальних та національно-визвольних конфліктів.

Політичні наслідки

Утворення Речі Посполитої: Виникла нова федеративна держава — Річ Посполита (з лат. *Rzeczpospolita* — Спільна справа), що об'єднала Польське королівство та Велике князівство Литовське під єдиним монархом (якого спільно обирали на Сеймі) та з єдиним Сеймом (парламентом).

Перехід більшості українських земель до складу Польщі: Це найважливіший територіальний наслідок. Волинь, Брацлавщина, Київщина та Підляшшя перейшли з підпорядкування Вільнюса до Варшави. Галичина вже була у складі Польщі раніше.

Зміна адміністративного устрою: На приєднаних землях було впроваджено польський адміністративний поділ на воєводства та повіти, що уніфікувало управління з польськими стандартами.

Посилення зовнішньої політики: Об'єднана держава змогла ефективніше протистояти Московському царству та Османській імперії на певний час.

Соціально-економічні наслідки

Поширення польського шляхетського устрою: Українська шляхта отримала рівні права з польською (т. зв. «золоті вольності»), що сприяло її інтеграції до панівного стану Речі Посполитої.

Посилення кріпацтва та панщини: Польська шляхта активно розширювала фільваркове господарство на родючих українських землях, орієнтуючись на експорт зерна. Це призвело до різкого посилення експлуатації селянства та юридичного закріпачення кріпацтва (через Литовські статuti, що діяли на цих землях).

Колонізація та міграція: Відбувалася активна міграція польської шляхти, євреїв-орендарів та німецьких колоністів на українські землі.

Культурні та релігійні наслідки

Полонізація: Поширення польської мови, культури та звичаїв стало домінуючим трендом. Українська шляхта швидко полонізувалася, що призвело до відтоку національної еліти.

Релігійний конфлікт: Посилення католицького тиску та діяльність єзуїтів призвели до загострення міжконфесійних відносин. Це створило ґрунт для **Берестейської церковної унії 1596 року** та подальшої боротьби за православну віру.

Розвиток освіти та культури: З іншого боку, через Польщу активніше проникали ідеї Відродження, створювалися нові освітні заклади (братські школи, колеґіуми), що стимулювало культурний розвиток, але вже під значним польським впливом.

Наслідки для українського національного руху

Зародження національно-визвольної боротьби: Соціальний, релігійний та національний гніт сприяв формуванню потужного козацького руху. Козацтво стало новою військовою та політичною силою, яка очолила боротьбу за права українського народу проти польського панування.

Переміщення центру українського життя: Політичний та культурний центр українського життя перемістився з Галичини та Волині на Наддніпрянщину, де польський вплив був менш відчутним, а козацтво мало більшу свободу дій.

Люблінська унія визначила розвиток українських земель у складі Речі Посполитої на наступні століття і стала однією з головних причин подій

Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у середині XVII століття.

8. Соціальна структура суспільства в Україні 16 ст.: шляхта та магнати.

На XVI століття соціальна структура суспільства на українських землях, які після Люблінської унії 1569 року майже повністю увійшли до складу Польського королівства (Річ Посполита), мала чітко виражений становий характер. Провідну роль у цій структурі відігравали панівні верстви — **шляхта та магнати**, які користувалися всією повнотою політичної та економічної влади.

Загальна структура суспільства XVI ст.

Суспільство поділялося на стани (соціальні групи з чітко визначеними законом правами та обов'язками):

Привілейовані стани:

Шляхта (у тому числі магнати).

Духовенство (православне та католицьке).

Напівпривілейовані/Непривілейовані стани:

Міщанство (частина мала привілеї Магдебурзького права, але більшість ні).

Селянство (найбільш численний і найменш захищений стан).

Козацтво (особливий, новий стан, що формувався на межі XVI–XVII ст. і мав окремий статус).

Шляхта

Шляхта була панівним військово-службовим станом, який володів землею і мав широкі політичні права, відомі як «шляхетські вольності».

Склад: До української (руської) шляхти входили як нащадки давньоруських бояр і князівських дружинників, так і ті, хто отримав шляхетство за службу. Після Люблінської унії вона отримала рівні права з польською шляхтою.

Права та обов'язки:

Політичні права: Участь у повітових сеймиках та загальнодержавному Сеймі, право обирати короля, монополія на зайняття державних посад.

Економічні права: Повне право власності на землю, звільнення від більшості податків.

Обов'язки: Головний обов'язок — військова служба (посполите рушення) за власний кошт.

Внутрішня диференціація: Шляхта не була однорідною:

Заможна (магнати): Ті, хто володів величезними латифундіями.

Середня та дрібна шляхта (шляхтичі): Часто жили скромно, мали невеликі маєтки або служили у магнатів.

Магнати

Магнати (від лат. *magnatus* — знатна людина) були найвищим прошарком шляхти. Це була вузька група найбагатших та найвпливовіших родів, що володіли практично необмеженою владою у своїх землях.

Латифундії: Володіння величезними земельними масивами, які могли дорівнювати площі невеликої європейської держави. Наприклад, князі Острозькі, Вишневецькі, Заславські.

Політичний вплив: Вони контролювали Сейм, займали найвищі державні посади (воєводи, каштеляни, гетьмани), мали власні приватні армії (надвірне військо).

Фактична автономія: У своїх володіннях магнати були фактично незалежними правителями, маючи власні суди, в'язниці та адміністрацію.

Полонізація: Українські магнатські роди швидко полонізувалися та переходили в католицизм, щоб зберегти та посилити свій вплив у польській державі.

Взаємовідносини між шляхтою та магнатами часто були напруженими: середня шляхта боролася за рівність своїх прав із магнатами, але на практиці часто потрапляла в залежність від могутніх магнатських кланів (так звана «клиєнтела» — система патронажу).

Ця соціальна структура, де вся повнота влади належала вузькому колу великих землевласників і шляхті, стала однією з головних причин глибоких соціальних конфліктів в Україні XVI–XVII століть.

9. Економічне життя: фільварки, торгівля.

Економічне життя українських земель у XVI столітті, особливо після Люблінської унії 1569 року та переходу більшості територій під владу Польщі, зазнало значних змін. Ключовими рисами цього періоду стали розвиток **фільваркового господарства** та активізація **торгівлі**, особливо експорту зерна до Західної Європи.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток, хутір) — це велике багатогалузеве господарство пана (шляхтича або магната), яке ґрунтувалося на праці залежних селян (панщині) і було орієнтоване на виробництво товарної продукції, переважно зерна, на продаж.

Особливості та значення фільварків:

Товарний характер: На відміну від попереднього натурального господарства, фільварки виробляли продукцію не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Панщина як основа виробництва: Головною рушійною силою фільваркового господарства була примусова праця кріпаків (відробіткова рента). Зростання попиту на зерно в Європі призвело до різкого збільшення панщини — від 2 днів на тиждень до 4–6 днів.

Закріпачення селян: Розвиток фільварків став основною економічною причиною посилення кріпацтва та юридичного оформлення повної залежності селян від панів через Литовські статuti та інші правові норми.

Екстенсивний розвиток: Господарство розвивалося переважно за рахунок розширення посівних площ, а не інтенсифікації чи механізації праці.

Домінування зернових: Основними культурами були жито та пшениця. Також розвивалися тваринництво, винокуріння, броварство (виробництво алкогольних напоїв для продажу).

Фільваркова система перетворила українські землі на аграрний придаток Західної Європи, закріпивши економічну владу за шляхтою та магнатами.

Торгівля

Торгівля в XVI столітті також активно розвивалася, ставши важливою складовою економіки. Вона мала внутрішній та зовнішній вимір.

Внутрішня торгівля:

Місцеві ринки та ярмарки: Основними центрами торгівлі були міста та містечка, де регулярно проводилися торги та великі ярмарки.

Торгівля між містом і селом: Селяни продавали надлишки продукції, а міщани та ремісники — ремісничі вироби, сіль, залізо.

Магдебурзьке право: Міста, що мали самоврядування (Магдебурзьке право, наприклад, Львів, Київ), були важливими центрами внутрішньої торгівлі, контролюючи місцеві ринки.

Зовнішня торгівля:

Експорт: Основним предметом експорту було **зерно**, яке через порти Балтійського моря (переважно Гданськ) вивозилося до Нідерландів, Англії та інших країн Західної Європи. Також експортувалися худоба, сало, шкіра, мед, віск, деревина.

Імпорт: Ввозилися високоякісні промислові товари, предмети розкоші: сукна, зброя, метали, вино, прянощі, сіль, дорогий одяг.

Торговельні шляхи: Основні шляхи пролягали на захід (до Польщі та Німеччини), північ (до Балтики) та південь (до Османської імперії та Криму). Південний напрямок був небезпечним через напади татар.

Купецтво: Торгівлею займалися переважно іноземні (німецькі, вірменські, грецькі) та єврейські купці. Українське купецтво було менш розвинене через станове обмеження та конкуренцію.

Отже, економічне життя XVI століття характеризувалося інтеграцією українських земель у європейську економічну систему через фільварки та експорт зерна, що, з одного боку, сприяло економічному розвитку шляхти, а з іншого — призводило до зuboжіння та закріпачення селянства.

10. Православні братства та їх роль у розвитку культури.

Православні братства відіграли виняткову роль в історії України кінця XVI — першої половини XVII століття, ставши потужним рушієм національно-культурного відродження та захисниками православ'я в умовах посиленого тиску католицької Польщі.

Братства — це національно-релігійні громадські організації православного міщанства, що виникали при церковних парафіях. Вони діяли на засадах самоврядування, мали свій статут та обирали керівництво (старших братчиків).

Час розквіту: Кінець XVI — початок XVII століття.

Головні центри: Львів, Луцьк, Київ, Острог, Перемишль.

Найвідомішим було **Львівське Успенське братство**, яке отримало право ставропігії (прямого підпорядкування Константинопольському

патріарху, а не місцевому єпископу), що надавало йому великий авторитет та незалежність.

Основні функції братств

Братства поєднували релігійну, соціальну, політичну та культурно-освітню діяльність.

Захист православ'я: Вони стали головною силою в боротьбі проти окатоличення, полонізації та ідей Берестейської унії 1596 року. Вони відстоювали права православної церкви перед королівською владою та магнатами.

Соціальна допомога: Організовували шпиталі, притулки для сиріт та немічних, надавали матеріальну допомогу бідним членам громади.

Політична діяльність: Виступали як представники українського міщанства перед королем та сеймом, захищаючи права міщан, особливо в боротьбі з свавіллям польської адміністрації та магістратів.

Роль у розвитку культури та освіти

Культурно-освітня діяльність братств була їхнім найвагомим внеском в українську історію.

Заснування братських шкіл: Братства створювали школи нового типу — слов'яно-греко-латинські школи. На відміну від старих церковних шкіл, вони давали системну освіту, вивчали мови (церковнослов'янську, грецьку, латинську), риторичку, діалектику. Ці школи стали прототипами гімназій та колегіумів.

Львівська братська школа (заснована близько 1586 р.) та **Київська братська школа** (заснована 1615 р., на її базі згодом виник Києво-Могилянський колегіум) були найвідомішими.

Книгодрукування: Братства володіли власними друкарнями (найвідоміша — Львівська братська друкарня). Вони видавали підручники («Буквар», граматики), богослужбові книги, полемічну літературу.

Полемічна література: Братства підтримували видатних письменників-полемістів (Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Христофор Філалет), які у своїх творах захищали православну віру та критикували унію та католицизм.

Театр та мистецтво: При школах діяли театри, ставилися вистави, розвивалися іконопис та архітектура.

Православні братства стали унікальним явищем, що продемонструвало високий рівень самоорганізації українського міщанства. Вони не лише врятували православ'я від занепаду, але й заклали міцний фундамент для розвитку української освіти, книгодрукування та культури нового часу.

11. Українська культура у 16- першій половині 17 ст.

Українська культура XVI — першої половини XVII століття розвивалася в умовах складної суспільно-політичної ситуації: відсутності власної державності, посилення польського панування після Люблінської унії 1569 р., розгортання Реформації та Контрреформації, а також зростання козацтва як нової рушійної сили.

Цей період позначений потужним **національно-культурним відродженням**, яке було відповіддю на загрозу асиміляції та втрати православної ідентичності.

1. Освіта та діяльність братств

Освіта стала головним фронтом боротьби за збереження культури.

Братські школи: Православні братства (Львівське, Київське, Луцьке) створювали школи нового типу — слов'яно-греко-латинські. Вони надавали якісну освіту, викладаючи "сім вільних мистецтв" (граматика, риторика, діалектика тощо) і готували освічену еліту, здатну полемізувати з єзуїтами.

Острозька академія: Заснована князем Василем-Костянтином Острозьким у 1576 р., це був перший вищий навчальний заклад східнослов'янських народів. Вона стала потужним центром православної освіти, науки та книгодрукування.

Києво-Могилянський колегіум: Заснований у 1632 р. Петром Могилою на базі Київської братської школи. Він був реорганізований за зразком європейських єзуїтських колегіумів, але з православною основою, і став головним освітнім центром Східної Європи.

2. Книгодрукування та література

Книгодрукування відіграло вирішальну роль у поширенні знань та захисті віри.

Острозька Біблія (1581 р.): Видана Іваном Федоровим в Острозі, стала першим повним виданням Святого Письма церковнослов'янською мовою.

Полемічна література: Жанр, що розквітнув у відповідь на Берестейську унію 1596 р. Видатні діячі, такі як **Іван Вишенський** (який критикував як католицизм, так і внутрішні проблеми православ'я) та **Мелетій Смотрицький** («Тренос», «Грамматика слов'янська»), створювали яскраві твори, сповнені патріотизму та релігійної полеміки.

3. Архітектура та мистецтво

Архітектура: Відбувається перехід від давньоруських традицій до поєднання місцевих стилів з елементами європейського **Ренесансу** та **Бароко**.

Будувалися укріплені замки та міста.

Львів став центром ренесансної архітектури (Каплиця Боїмів, Чорна кам'яниця, Успенська церква).

Поширюється козацьке бароко (наприклад, перебудови церков у Києві, здійснені Петром Могилою).

Образотворче мистецтво (Іконопис): Іконопис продовжував розвиватися, але під впливом європейського живопису ставав більш реалістичним, використовувалися нові фарби та техніки.

Музика: Розвивався партесний спів (багатоголосся), який прийшов із Заходу і став популярним у церковній службі.

4. Розвиток мови

У цей період відбувалося становлення сучасної української літературної мови на основі народних говірок, що замінювали старослов'янську мову в повсякденному житті та частині діловодства.

Українська культура XVI — першої половини XVII ст. демонструє надзвичайну життєздатність та здатність до самоорганізації (через братства та козацтво), закладаючи основи для подальшого розвитку української державності та культури часів Гетьманщини.

Тема 4. Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Культура українського козацтва.

План лекції:

1. Причини та передумови виникнення українського козацтва.
2. Перші писемні згадки про козаків та Запорізьку Січ. Запорозькі Січі 16-18 ст.
3. Клейноди Війська Запорозького.
4. Реєстрове козацтво.
5. Героїчні походи українського козацтва.
6. Петро Конашевич Сагайдачний.
7. Гетьманування І. Виговського.
8. Московсько-українська війна 1658-1659 рр.
9. Причини «Руїни».
10. Гетьманування Юрія Хмельницького.
11. Поділ Гетьманщини.
12. Гетьманування П. Дорошенка.
13. Історичні умови розвитку української культури кін. 16 – поч. 17 ст.

1. Причини та передумови виникнення українського козацтва.

Причини та передумови виникнення українського козацтва були комплексними і зумовлені специфічною історичною ситуацією, що склалася на українських землях у XV–XVI століттях. Козацтво виникло як унікальне явище на межі осілої землеробської цивілізації та дикого степу.

Основні причини та передумови можна поділити на кілька груп:

1. Соціально-економічні причини

Посилення феодалної експлуатації: Після Люблінської унії 1569 р. та переходу більшості українських земель під владу Польщі різко посилювалося кріпацтво. Польська шляхта та магнати запроваджували жорстку фільваркову систему господарювання, що супроводжувалася збільшенням панщини та обмеженням прав селян.

Зубожіння населення: Селяни та частина міщан, не витримуючи економічного гніту, тікали на південні, малозаселені прикордонні землі — у Дике Поле (Північне Причорномор'я).

Потреба в нових землях та ресурсах: Дике Поле було багатим на природні ресурси (риба, дичина, мед), що приваблювало вільних людей, готових ризикувати заради здобичі та нового життя.

2. Політичні причини

Відсутність власної держави: Український народ перебував у складі іноземних держав (Польща, Литва, Угорщина), які не дбали про його інтереси та не могли забезпечити ефективний захист південних кордонів.

Слабкість центральної влади на прикордонні: Польський уряд не мав достатніх сил та бажання контролювати південні степи. Це створило вакуум влади, який заповнили самоорганізовані збройні загони.

Прагнення шляхти та частини міщан до вольностей: Менш заможна шляхта та міщани, обмежені у правах порівняно з магнатами чи польською шляхтою, шукали можливості для самореалізації та захисту своїх інтересів у козацькому середовищі.

3. Воєнно-стратегічні причини

Постійна загроза з боку Кримського ханства та Османської імперії: Південні кордони України були зоною регулярних татарських набігів за «ясиром» (полоненими) та грабунками.

Неспроможність уряду організувати захист: Польські прикордонні війська були нечисленними та не могли ефективно протистояти швидким татарським загонам.

Формування самооборони: Необхідність захисту свого життя, майна та близьких змушувала місцеве населення самоорганізовуватися у збройні загони для відсічі нападникам.

4. Національно-релігійні причини

Національний та релігійний гніт: Посилення полонізації та окатоличення, дискримінація православної церкви після Люблінської та Берестейської уній, викликали спротив українського населення.

Захист православної віри: Козацтво швидко перетворилося на головного захисника православ'я та української ідентичності, що надало руху ідеологічного забарвлення.

Українське козацтво виникло як соціальний феномен, що поєднав вільних людей, які втекли від феодального гніту, з необхідністю військової самооборони південних кордонів. Воно швидко еволюціонувало із прикордонних промислових ватаг у потужну політичну та військову силу, яка прагнула власної державності.

2. Перші писемні згадки про козаків та Запорізьку Січ. Запорозькі Січі 16-18 ст.

Перші писемні згадки про козаків

Поява терміну «козак» (від тюркського *qazaq* — вільна людина, бродяга, шукач пригод) у писемних джерелах передувала формуванню організованого українського козацтва.

Перша згадка про тюркських козаків: Термін вперше зустрічається у половецькому словнику «*Codex Cumanicus*» (Кодекс Куманікус) 1294 року, де він позначав степових охоронців чи вартових.

Перша згадка про українських козаків:

1489 рік — У «Польській хроніці» (лат. *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*) польського історика **Марціна Бельського** міститься згадка про те, що козаки напали на турецьку фортецю Тягинь на Дніпрі.

1492 рік — У листі великого князя литовського Олександра до кримського хана Менглі I Герая міститься скарга на напад «черкасців» (козаків) на турецький корабель поблизу гирла Дніпра.

Ці ранні згадки описують козаків як невеликі, самоорганізовані збройні загони, що займалися промислами та нападами в прикордонній зоні.

Перші писемні згадки про Запорізьку Січ

Перші згадки про Січ (як укріплений табір, центр козацтва) з'являються пізніше, коли козацтво перетворилося на сталу військово-політичну організацію.

Дмитро Вишневецький та Хортицька Січ: Першою відомою фортифікаційною спорудою, яка вважається прототипом Запорізької Січі, була фортеця, збудована князем **Дмитром Вишневецьким** (на прізвисько Байда) на острові **Мала Хортиця** в 1550-х роках.

Перша згадка про Хортицьку фортецю: Детальний опис цього укріплення міститься у творі секретаря польського короля Сигізмунда II Августа — **Алессандро Гваньїні** «Опис Сарматії Європейської» (1578 рік), де він описує замок Вишневецького як постійне місце перебування козаків.

Отже, хоча термін «Січ» міг існувати в усному мовленні раніше, саме діяльність Вишневецького заклала основу для писемних згадок про козацький центр.

Назва Січі	Період існування (прибл.)	Місцезнаходження
Хортицька (Батько Січей)	1550-ті – 1557/1558	Острів Мала Хортиця (збудована Д. Вишневецьким)
Томаківська (Стара Січ)	70-ті – 90-ті роки XVI ст.	Острів Томаківка (поблизу сучасного Марганця)
Базавлуцька	1593 – 1638/1639	Гирло річки Базавлук (поблизу сучасного села Перевізьке)
Микитинська	1639 – 1652	Микитин Ріг (сучасний Нікополь)
Чортомлицька	1652 – 1709	Гирло річки Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка)
Кам'янська	1709 – 1711, 1730 – 1734	Гирло річки Кам'янка (поблизу сучасного села Республіканець)
Олешківська	1711 – 1728	Урочище Олешки (поблизу сучасної)

		Херсона), під протекторатом Криму
Нова (Підпільненська)	1734 – 1775	Урочище Підпільне (поблизу сучасного села Покровське)

Ключові особливості Запорозької Січі:

- **Республіканський устрій:** Вища влада належала **Січовій (військовій) раді**, яка обирала старшину (кошовий отаман, суддя, писар, осавул).
- **Військова організація:** Територія ділилася на **курені**, що були і військовими підрозділами, і житловими одиницями.
- **Православ'я:** Панівною та обов'язковою релігією було православ'я.
- **Символ свободи:** Січ стала центром опору польському пануванню та татарським набігам, символом української вольності.
- **Ліквідація:** Остання, Нова Січ, була зруйнована військами Російської імперії у 1775 році за наказом Катерини II.

3. Клейноди Війська Запорозького.

Клейноди Війська Запорозького — це комплекс військових атрибутів, регалій та символів влади, які історично належали українському козацтву, насамперед Запорізькій Січі та Гетьманщині. Слово «клейноди» походить від німецького *Kleinod* (коштовність, прикраса).

Ці символи використовувалися для підкреслення військової та політичної автономії, і кожен із них мав своє функціональне та символічне значення.

До традиційного набору козацьких клейнодів належали:

1. Булава

Значення: Символ найвищої влади. Велика, часто позолочена або посріблена палиця з металевою кулею-навершям.

Власник: Належала гетьману (якщо мова про Гетьманщину) або кошовому отаману (на Січі). Використовувалася для керування військом та на офіційних церемоніях.

2. Бунчук

Значення: Військовий штандарт, символ гетьманської влади, запозичений зі східних традицій (Османська імперія, Кримське ханство).

Опис: Дерев'яна палиця, увінчана позолоченою кулею, з якої звисали пасма кінського волосся (часто пофарбованого в червоний колір) та китиці.

Власник: Носив бунчужний, супроводжуючи гетьмана або кошового.

3. Корогва (Прапор)

Значення: Головний військовий прапор, символ усієї козацької армії.

Опис: Велике полотнище, часто блакитного, малинового або жовто-блакитного кольору, із зображенням герба Війська Запорозького — козак із мушкетом, а також християнських символів (архангел Михаїл, хрести).

Власник: Зберігалася у генерального хорунжого або військового хорунжого на Січі.

4. Печатка

Значення: Символ судової та адміністративної влади, підтвердження автентичності документів (універсалів, наказів).

Опис: Металева печатка із зображенням козака з мушкетом.

Власник: Зберігалася у генерального писаря або військового писаря.

5. Литаври (Котли)

Значення: Військові музичні інструменти, що використовувалися для сигналізації (збір козаків, похід, битва) та під час церемоній.

Опис: Великі мідні казани, обтягнуті шкірою.

Власник: Перебували під наглядом довбиша. Вважалися дуже важливим клейнодом, оскільки без них неможливо було зібрати раду чи військо.

6. Пірнач (Пернач)

Значення: Нижчий символ влади, різновид булави, але меншого розміру, з металевим навершям у вигляді пір'я (лопатеї).

Власник: Належав полковникам та курінним отаманам.

7. Сурма

Значення: Військовий духовий музичний інструмент, також використовувався для сигналізації разом із литаврами.

Додаткові клейноди

Іноді до клейнодів також відносили:

Котли та казани (символ автономії господарювання).

Тростини (палиці) з металевими наконечниками, які носили судді та інші дрібніші урядники.

Клейноди Війська Запорозького були не просто атрибутами, а матеріальним втіленням козацької державності та демократичних традицій, що зберігалися з великою шаною.

4. Реєстрове козацтво.

Реєстрове козацтво (або реєстровці) — це особлива соціальна та військова верства українського козацтва, офіційно визнана та прийнята на державну службу урядом Речі Посполитої (Польщі та Литви) у XVI–XVII століттях.

Історія виникнення

Реєстрове козацтво виникло як спроба польської влади взяти під контроль стихійний козацький рух та використати його військову силу для захисту південних кордонів від набігів кримських татар та Османської імперії.

1572 рік — Король Сигізмунд II Август видав перший універсал про прийняття на державну службу 300 козаків. Їм було доручено охороняти прикордонні фортеці, зокрема Бахмут та інші переправи.

1578 рік — Король Стефан Баторій реорганізував реєстр, збільшивши його до 600 осіб. Реєстровці отримали певні привілеї та були виведені з-під юрисдикції місцевої польської адміністрації та судів.

Статус та привілеї реєстровців

Реєстрове козацтво займало проміжне становище між шляхтою та простим селянством, маючи низку суттєвих привілеїв:

Оплата служби: За службу реєстровці отримували платню (гроші та сукно) з королівської казни.

Військова організація: Вони мали власне самоврядування, обирали свою старшину (полковників, сотників), а вищим керівником був **гетьман** (якого спочатку призначав король, а згодом обирали самі козаки).

Правовий статус: Реєстровці були звільнені від сплати податків, не підлягали юрисдикції місцевих старост і магнатів, мали право на власне судочинство.

Землеволодіння: Отримували у власність землю на правах користування.

Право на промисли: Мали право займатися традиційними козацькими промислами (рибальство, полювання, бортництво) у визначених районах.

Роль в історії України

1. **Військова сила:** Реєстровці були основною професійною військовою силою Речі Посполитої на південно-східних кордонах.

2. **Політичний фактор:** Вони стали провідниками козацьких інтересів у діалозі з королівською владою.

3. **Розмежування козацтва:** Створення реєстру спричинило розкол у козацькому середовищі на **реєстрових** (офіційно визнаних) та **низових** або **випищиків** (тих, хто жив на Запоріжжі, але не був у реєстрі).

Саме реєстрове козацтво, яке мало досвід взаємодії з державною владою та розуміло політичну систему, згодом очолило Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, що призвело до створення власної української держави — Гетьманщини.

5. Героїчні походи українського козацтва.

Українське козацтво, особливо у XVI — першій чверті XVII століття, прославалося своїми численними та відважними військовими походами. Ці походи були відповіддю на постійну загрозу з боку Кримського ханства та Османської імперії, а також засобом здобуття військової слави, здобичі та захисту українських земель і православ'я.

Найбільшій інтенсивності та організованості ці походи набули під проводом видатного гетьмана **Петра Конашевича-Сагайдачного**.

Основні напрямки та характер походів

Походи козацтва мали два основні напрямки:

1. **Сухопутні походи:** Переважно проти кримських татар, Московського царства (під час Смутного часу та Хотинської війни) і рідше проти польських військ під час повстань.

2. **Морські походи (Чайкові походи):** Найбільш відомі та героїчні. Здійснювалися на легких, маневрених човнах — «чайках», якими козаки долали Дніпровські пороги, виходили в Чорне море і атакували османські фортеці та міста на узбережжі Криму, Туреччини, Болгарії та Румунії.

Найвизначніші та героїчні походи

Морські походи (Доба героїзму, початок XVII ст.)

1606 рік — Взяття Варни: Один із найуспішніших походів. Козацька флотилія підійшла до однієї з найбільших і найкраще укріплених турецьких фортець на болгарському узбережжі Чорного моря — Варни. Козаки захопили фортецю, звільнили полонених та здобули велику здобич. Цей успіх шокував Османську імперію.

1608 рік — Напад на Перекоп: Сухопутний похід на Перекопський перешийок — "ворота Криму", який також завершився успіхом і завдав удару по татарських володіннях.

1614 рік — Напад на Синоп і Трапезунд: Козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним здійснили зухвалий похід до анатолійського (турецького) узбережжя. Вони захопили і спалили міста Синоп та Трапезунд, що було величезним приниженням для султана.

1615 рік — «Взяття Константинополя» (напад на передмістя): Велика козацька флотилія підійшла до самого Константинополя (Стамбула), столиці Османської імперії. Козаки спалили передмістя та гавані, захопили багато здобичі і повернулися майже без втрат, попри спротив турецького флоту.

Сухопутні походи

1618 рік — Московський похід: Гетьман Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська взяв участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Козаки захопили низку міст (Путивль, Рильськ) і підійшли до самої Москви. Хоча Москву не взяли, похід продемонстрував військову міць козацтва і завершився укладанням Деулінського перемир'я, вигідного для Речі Посполитої.

1621 рік — Хотинська війна: Вирішальна битва між об'єднаними польсько-козацькими силами (40 тис. козаків на чолі з Сагайдачним) та величезною османською армією султана Османа II. Козаки відіграли ключову роль у битві під Хотином, виснаживши турецьке військо та змусивши султана укласти мир. Ця перемога зупинила османську експансію в Європу.

Значення героїчних походів

Героїчні походи козацтва мали велике історичне значення:

Військова слава: Вони засвідчили високу боєздатність, тактичну майстерність та відвагу українського козацтва.

Захист України та Європи: Козаки виступали як східний форпост європейського християнського світу, стримуючи натиск Османської імперії та Кримського ханства.

Зміцнення авторитету: Походи сприяли зростанню політичного авторитету козацтва в Речі Посполитій та на міжнародній арені.

Формування національної свідомості: Ці перемоги зміцнювали самосвідомість українців, які бачили в козаках своїх захисників та носіїв національних інтересів.

6.Петро Конашевич Сагайдачний.

Петро Конашевич-Сагайдачний — видатний український полководець, гетьман реєстрового козацтва, політичний діяч та меценат першої чверті XVII століття. Його діяльність мала вирішальний вплив на розвиток українського

козацтва, зміцнення його політичного статусу та захист української православної культури.

Основні віхи біографії

Походження: Народився близько 1572 року в с. Кульчиці (сучасна Львівська область) у православної шляхетській родині.

Освіта: Здобув добру освіту, ймовірно, в Острозькій академії або Львівській братській школі, що вирізняло його серед багатьох тодішніх козацьких провідників.

Гетьманство: Був обраний гетьманом Війська Запорозького (реєстрового та нереєстрового) кілька разів на початку XVII століття.

Військова діяльність та героїчні походи

Сагайдачний уславився як талановитий воєначальник, який реформував козацьке військо, запровадивши сувору дисципліну та нову тактику бою, що зробило його армію однією з найкращих у Східній Європі.

Організація морських походів: Він був ініціатором та керівником зухвалих та успішних морських походів на османські володіння. Під його проводом козаки на чайках здобули Варну (1606), спалили Синоп і Трапезунд (1614), а також атакували околиці Константинополя (1615, 1616). Ці походи підірвали морську могутність Османської імперії на Чорному морі.

Московський похід (1618 р.): На чолі 20-тисячного козацького війська приєднався до польського королевича Владислава у війні проти Московського царства. Козаки захопили низку міст і підійшли до Москви. Похід завершився вигідним для Речі Посполитої Деулінським перемир'ям.

Хотинська війна (1621 р.): Апогеєм військової слави Сагайдачного стала Хотинська битва. 40 тисяч козаків під його керівництвом відіграли вирішальну роль у розгромі величезної армії турецького султана Османа II. Ця перемога врятувала Річ Посполиту та зупинила османську експансію в Європу. У цій битві Сагайдачний був поранений, і від наслідків цього поранення помер наступного року.

Політична та культурно-освітня діяльність

Сагайдачний розглядав козацтво не лише як військову силу, а як повноправного політичного суб'єкта та захисника національних інтересів.

Вступ усього Війська Запорозького до Київського братства: У 1620 році Сагайдачний здійснив безпрецедентний крок — він разом з усім козацьким військом записався до Київського Богоявленського братства. Це означало, що козацтво офіційно брало під свій захист православну церкву, братства та школи.

Відновлення православної ієрархії: За підтримки Сагайдачного єрусалимський патріарх Феофан III висвятив нового православного митрополита Йова Борецького та єпископів замість тих, хто прийняв унію. Це відновило легальність православної церкви в Речі Посполитій.

Меценатство: Сагайдачний був великим жертводавцем на церкву та школи. Його заповіт, зокрема, передбачав значні кошти для Львівського та Київського братств.

Петро Конашевич-Сагайдачний помер **20 березня 1622 року** у Києві. Його поховали з великими почестями у Богоявленському монастирі Київського братства (нині на території Києво-Могилянської академії).

Він залишився в пам'яті нащадків як ідеальний образ козацького провідника, оспіваний у численних думах та піснях, який зумів поєднати військову доблесть із високою освіченістю та далекоглядним політичним баченням.

7. Гетьманування І. Виговського.

Гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) припало на один із найскладніших періодів української історії — початок громадянської війни, відомої як «Руїна». Виговський прийняв булаву після смерті Богдана Хмельницького і намагався продовжити справу розбудови суверенної Української держави, орієнтуючись на західного сусіда — Річ Посполиту.

Прихід до влади

Іван Виговський був високоосвіченим шляхтичем, генеральним писарем за часів Хмельницького. Після смерті гетьмана він став регентом при малолітньому Юрії Хмельницькому. На **Чигиринській раді 1657 року** старшина обрала його повноправним гетьманом, що викликало невдоволення частини козацтва та Москви.

Внутрішня політика: Боротьба з опозицією

Гетьманування Виговського відразу ж зіткнулося з потужною внутрішньою опозицією, яку підтримувала Москва.

Повстання Пушкаря та Барабаша: Найбільш небезпечним стало повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького кошового отамана Якова Барабаша (1658 р.).

Громадянська війна: Це повстання переросло у справжню громадянську війну, що забрала тисячі життів. Виговський жорстоко придушив цей виступ, спираючись на кримських татар, що ще більше поглибило розкол в українському суспільстві.

Зовнішня політика: Зміна вектора

Спочатку Виговський підтвердив Переяславські статті з Москвою, але постійне втручання царизму у внутрішні справи України та підтримка опозиції змусили його шукати нового покровителя.

Гадяцький договір (1658 р.): Виговський уклав угоду з Річчю Посполитою. За умовами договору Україна (під назвою **Князівство Руське**) мала стати третім рівноправним членом федерації (разом із Польщею та Литвою). Договір передбачав створення власного війська, адміністрації, судів, скарбниці, православної митрополії, що зрівнювалася в правах із католицькою, та заснування двох університетів.

Реакція: Договір був позитивно сприйнятий старшиною та духовенством, але викликав різке неприйняття з боків Москви та нижчих верств козацтва, які не бажали повернення польського панування.

Війна з Московським царством та Конотопська битва

Гадяцький договір став приводом до відкритої війни з Московією. Царські війська вторглися в Україну.

28 червня 1659 р. — Конотопська битва: Найвидатніша військова перемога в історії гетьманування Виговського. Українське військо за підтримки кримських татар та поляків повністю розгромило 100-тисячну (або більше) армію московського воєводи Олексія Трубецького.

Наслідок перемоги: Перемога відкрила шлях на Москву, але не була використана через внутрішні конфлікти.

Завершення гетьманування та загибель

Незважаючи на блискучу перемогу, Виговський не зміг стабілізувати ситуацію. Проти нього виступили нові повстання наказного гетьмана Івана Безпалого та запорожців. Старшина, налякана новою хвилею громадянської війни, зрадила гетьмана.

Вересень 1659 р. — Переяславська рада: Виговський був позбавлений булави. Новим гетьманом обрали Юрія Хмельницького.

Загибель: У 1664 році Івана Виговського було схоплено польською владою за підозрою у зраді та таємних переговорах і розстріляно без суду.

Гетьманування Івана Виговського стало трагічним прикладом того, як внутрішні чвари та московське втручання перешкодили реалізації амбітного проєкту української державності в союзі з Польщею.

8. Московсько-українська війна 1658-1659 рр.

Московсько-українська війна 1658–1659 років стала прямим наслідком загострення відносин між Гетьманщиною та Московським царством після смерті Богдана Хмельницького і була кульмінацією гетьманування Івана Виговського.

Передумови війни

Після Переяславської угоди 1654 року Москва розглядала Україну як свою провінцію і постійно втручалася в її внутрішні справи. Гетьман Іван Виговський, обраний після смерті Хмельницького (1657 р.), намагався проводити самостійну політику, що викликало невдоволення царя.

Основні передумови:

1. **Прагнення Москви до повного контролю:** Царський уряд прагнув обмежити суверенітет Гетьманщини.

2. **Підтримка Москвою внутрішньої опозиції:** Москва активно підтримувала антигетьманські виступи (зокрема, повстання Мартина Пушкаря та Якова Барабаша), що переросло у громадянську війну 1658 року.

3. **Зміна зовнішньополітичного курсу Виговського:** Укладення **Гадяцького договору (1658 р.)** з Річчю Посполитою, який передбачав створення Князівства Руського у складі федерації, стало для Москви формальним приводом до оголошення війни.

Хід війни

Війна розпочалася восени 1658 року, коли велика московська армія під командуванням воєводи Олексія Трубецького вторглася на територію України.

Початок вторгнення: Московські війська захопили низку українських міст, зокрема обложили Конотоп, обороною якого керував полковник Григорій Гуляницький.

Сили сторін: Московська армія була величезною (за різними оцінками, від 100 до 150 тисяч вояків). Виговський зібрав близько 60 тисяч козаків, а також заручився підтримкою кримського хана Мехмеда IV Герая (30-40 тисяч татар) та польських загонів.

Вирішальна битва: Конотоп (28 червня 1659 р.)

Ключовою подією війни стала **Конотопська битва**, яка вважається однією з найбільших перемог української армії над московськими військами.

Тактика: Виговський заманив основні сили московської кінноти у пастку — у болотисту місцевість на річці Соснівка.

Результат: Московська армія зазнала нищівної поразки. Були вбиті або взяті в полон десятки тисяч вояків (за деякими даними, до 30-50 тисяч), загинули або потрапили в полон вищі воєначальники.

Наслідки війни

Перемога під Конотопом мала важливі, але короточасні наслідки:

Військовий тріумф: Було завдано найсильнішої поразки Московському царству в XVII столітті. Цар Олексій Михайлович був шокований і готувався до оборони Москви.

Поглиблення Руїни: Виговський не зміг скористатися перемогою через внутрішні конфлікти. Постійні повстання опозиції (підбурювані Москвою), відхід татар, які поспішили захищати Крим від московського вторгнення, та втома населення від війни призвели до втрати підтримки гетьмана.

Зречення Виговського: Восени 1659 року Іван Виговський був змушений зректися булави на користь Юрія Хмельницького.

Посилення московського впливу: Новий гетьман Юрій Хмельницький був змушений підписати нові, вкрай не вигідні для України Переяславські статті 1659 року, які значно обмежили суверенітет Гетьманщини та посилили московський контроль.

Московсько-українська війна 1658-1659 рр. стала початком тривалого періоду громадянських воєн та іноземних інтервенцій, відомого як **Руїна**.

9. Причини «Руїни».

«Руїна» — це термін в українській історії, що позначає період глибокої політичної кризи, громадянських воєн, іноземних інтервенцій та занепаду української державності, який тривав від смерті Богдана Хмельницького (1657 р.) до початку гетьманування Івана Мазепи (1687 р.).

Причини «Руїни» були комплексними і поділяються на кілька ключових груп:

1. Внутрішні причини

Відсутність сталого механізму престолонаслідування: Після смерті Богдана Хмельницького в Україні не було чіткої системи передачі влади. Постійна боротьба за гетьманську булаву між різними претендентами (Виговський, Ю. Хмельницький, Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, Самойлович) дестабілізувала державу.

Розкол козацької старшини: Старшина поділилася на різні угруповання, які відстоювали власні інтереси (особисте збагачення, влада) замість загальнонаціональних. Це призводило до зрад, переходу на бік іноземних держав та постійних міжусобиць.

Протиріччя між різними верствами населення: Існувало глибоке соціальне напруження між рядовим козацтвом, селянством (які виступали за соціальну рівність) та старшиною, яка перетворювалася на нову шляхту і прагнула закріпити своє землеволодіння та привілеї.

Регіональні протиріччя: Виникнення антагонізму між Правобережжям та Лівобережжям, що посилювався після Андрусівського перемир'я 1667 року та фактичного поділу України між Московським царством і Річчю Посполитою.

2. Зовнішні причини

Активне втручання іноземних держав: Сусіди України — Московське царство, Річ Посполита, Османська імперія та Кримське ханство — не визнавали її незалежності. Вони використовували внутрішні конфлікти, підтримували своїх ставлеників на гетьманстві та воювали за українські території.

Боротьба за українські землі: Територія України стала ареною зіткнення геополітичних інтересів великих держав. Кожна з них прагнула включити Україну до своєї сфери впливу або поділити її між собою.

Невдачі в зовнішній політиці: Спроби гетьманів (зокрема Івана Виговського з Гадяцьким договором чи Петра Дорошенка з орієнтацією на Туреччину) знайти надійного союзника виявилися безуспішними через ненадійність партнерів та внутрішній спротив.

3. Наслідки подій Хмельниччини

Військове виснаження: Постійні війни Національно-визвольної боротьби (1648–1657 рр.) виснажили людські та матеріальні ресурси країни.

Незавершеність державотворчого процесу: Українська держава (Гетьманщина) перебувала на етапі становлення, не маючи міцних інститутів влади, сталої фінансової системи та досвідченого дипломатичного апарату, здатного протистояти сильним сусідам без внутрішньої єдності.

«Руїна» стала трагічним уроком історії України, що продемонстрував руйнівну силу внутрішніх чвар в умовах агресивного зовнішнього середовища.

10. Гетьманування Юрія Хмельницького.

Гетьманування Юрія Хмельницького — сина великого гетьмана Богдана Хмельницького — було трагічною сторінкою української історії, що тривала з перервами у період з **1659 по 1663 роки**, а також коротко у 1670-х роках під

протекторатом Османської імперії. Його правління припало на початок та розпал періоду «Руїни».

Перше гетьманування (1659–1663 рр.)

Юрій Хмельницький був обраний гетьманом ще за життя батька, у 1657 році, але через молодий вік (народився близько 1641 року) влада тимчасово перейшла до Івана Виговського. Після зречення Виговського восени 1659 року Юрій знову очолив Гетьманщину.

Основні події та діяльність:

1. Переяславські статті 1659 року (Другі Переяславські статті)

На початку свого правління Юрій Хмельницький був змушений під тиском московського воєводи Олексія Трубецького підписати новий договір з Московським царством. Ці статті значно обмежували суверенітет України:

Москва отримала право вводити свої війська до Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова та інших міст.

Гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику, зокрема дипломатичні відносини з іншими державами.

Вибори гетьмана мали відбуватися лише за згодою царя.

Ці статті фактично перетворювали Гетьманщину на автономну частину Московського царства.

2. Війна з Річчю Посполитою та Чуднівська кампанія (1660 р.)

Юрій Хмельницький продовжив війну з Польщею. Восени 1660 року відбулася Чуднівська кампанія:

Українсько-московське військо було оточене польсько-татарською армією під Чудновом.

Татари зрадили і перейшли на бік поляків. Московське військо на чолі з воєводою Шереметєвим капітулювало.

3. Слободищенський трактат (1660 р.)

Після поразки під Чудновом Юрій Хмельницький підписав із Польщею Слободищенський трактат, який був фактичним варіантом Гадяцького договору, але без створення Князівства Руського:

Україна поверталася під протекторат Речі Посполитої.

Московські статті скасовувалися.

Це призвело до остаточного поділу **України на Правобережжя та Лівобережжя**. Лівобережжя відмовилося визнавати цей договір і залишилося під владою Москви, обравши свого наказного гетьмана (Якіма Сомка).

4. Внутрішня анархія та зречення

Правління Юрія Хмельницького супроводжувалося повною дестабілізацією, міжусобицями, відсутністю авторитету гетьмана та підтримки з боку старшини. У січні **1663 року** він скликав Чорну раду в Ніжині, де зрікся булави і постригся в ченці під ім'ям Гедеон.

Друге гетьманування (Кінець 1670-х – початок 1680-х рр.)

У 1670-х роках, після повалення гетьмана Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького визволили з турецького полону і Османська імперія

призначила його «Князем Сарматії та гетьманом Війська Запорозького» (1677 р.).

Чигиринські походи: Він брав участь у невдалих походах турецько-татарських військ на Чигирин.

Кінець життя: Його друге гетьманування було номінальним і жорстоким. Врешті-решт турки стратили його у Кам'янці-Подільському близько 1685 року.

Правління Юрія Хмельницького стало символом слабкості, розгубленості та фатальних помилок, що поглибили період Руїни.

11. Поділ Гетьманщини.

Поділ Гетьманщини — це процес територіального та політичного розчленування Української козацької держави (Гетьманщини), який відбувався протягом другої половини XVII століття і став одним із ключових наслідків та проявів періоду «Руїни».

Етапи та документи поділу

Поділ Гетьманщини був поступовим і закріплювався міжнародними договорами між Московським царством та Річчю Посполитою.

1. Андрусівське перемир'я (30 січня 1667 р.)

Цей договір, укладений між Московією та Польщею без участі представників України, зафіксував перший офіційний поділ Гетьманщини.

Наслідки:

Лівобережжя (Лівий берег Дніпра): Залишалося під контролем Московського царства (зберігаючи автономію та гетьманський уряд).

Правобережжя (Правий берег Дніпра): Поверталось під владу Речі Посполитої.

Київ: Тимчасово (на 2 роки) переходив під контроль Москви, але згодом залишився у її складі.

Запорізька Січ: Оголошувалася під спільним управлінням (кондомініум) обох держав.

Андрусівський поділ фактично узаконив розкол України, що вже існував після Слободищенського трактату 1660 року.

2. «Вічний мир» (Трактат про вічний мир) (6 травня 1686 р.)

Цей договір остаточно підтвердив та юридично закріпив умови Андрусівського перемир'я.

Наслідки:

Київ офіційно передавався Москві назавжди (за грошову компенсацію Польщі).

Підтверджувався поділ на **Лівобережжя** та **Правобережжя** по Дніпру.

Польща визнавала втрату Смоленщини та Чернігово-Сіверщини.

Наслідки поділу Гетьманщини

Поділ мав катастрофічні наслідки для української державності та народу:

Втрата єдності: Українська держава припинила існування як єдиний політичний суб'єкт. Кожна частина розвивалася за різними сценаріями, під різним зовнішнім тиском.

Громадянська війна та Руїна: Поділ посилив внутрішні конфлікти, боротьбу між лівобережними та правобережними гетьманами, які орієнтувалися на різних покровителів.

Територіальні втрати: Частина українських етнічних земель опинилася під прямим управлінням іноземних держав.

Зміцнення Московії: Поділ значно посилив позиції Московського царства в Східній Європі, яке отримало стратегічно важливі території та Київ.

Військове виснаження: Постійні війни за контроль над Правобережжям (зокрема, Чигиринські походи) спустошили значну частину території України.

Після «Вічного миру» політичний центр українського життя остаточно перемістився на Лівобережжя (де існувала автономна Гетьманщина на чолі з гетьманом Іваном Мазепою), тоді як Правобережжя занепало під польським пануванням.

12. Гетьманування П. Дорошенка.

Петро Дорошенко — видатний український державний діяч та полководець другої половини XVII століття, гетьман Правобережної України (1665–1676 рр.), а згодом гетьман обох берегів Дніпра. Його гетьманування припало на найдраматичніший період «Руїни», і його головною метою було об'єднання України та відновлення її незалежності.

Прихід до влади та об'єднання України

Петро Дорошенко походив із відомого козацько-шляхетського роду. Він став гетьманом Правобережжя у 1665 році після зречення Павла Тетері. У той час Україна була розколота Андрусівським перемир'ям 1667 року між Польщею та Москвою.

1668 рік — Дорошенко тимчасово об'єднав Правобережжя та Лівобережжя, розбивши московські війська, що діяли проти нього. Він був проголошений гетьманом усєї України, але через внутрішні конфлікти та відмову лівобережних полковників визнати його владу, об'єднання було нетривалим.

Внутрішня політика: Розбудова держави

Незважаючи на постійні війни, Дорошенко намагався зміцнити державні інститути:

Реформи: Запровадив власний суд, карбував власну монету (через брак коштів іноді використовував трофейні польські та турецькі монети), розвивав торгівлю, намагався приборкати свавілля старшини.

Підтримка культури: Підтримував православне духовенство та розвиток культури.

Зовнішня політика: Пошук сильного союзника

Дорошенко шукав сильного покровителя, який допоміг би йому відновити єдність та незалежність України. Він втратив довіру як до Москви, так і до Польщі.

Орієнтація на Османську імперію: У 1669 році Дорошенко уклав угоду з Османською імперією (Корсунські статті). Україна визнавала протекторат султана, але зберігала повну автономію, владу гетьмана та православну віру.

Війни та занепад

Орієнтація на Туреччину призвела до серії воєн:

Похід на Галичину (1667 р.): Дорошенко разом із татарами здійснив успішний похід проти Польщі.

Кам'янецька кампанія (1672 р.): За підтримки величезної турецької армії Дорошенко захопив Кам'янець-Подільський і змусив Польщу підписати **Бучацький мир** (1672 р.), за яким Польща визнавала незалежність Правобережної України під турецьким протекторатом.

Чигиринські походи: Москва та Лівобережний гетьман Іван Самойлович почали війну проти Дорошенка, двічі (1677 та 1678 рр.) облягаючи Чигирин, столицю Дорошенка. Боротьба була кровопролитною і спустошила Правобережжя.

Зречення та завершення гетьманування

Постійні війни, спустошення краю, відхід татар та втрата підтримки населення, яке було налякане турецьким протекторатом, призвели до краху планів Дорошенка.

1676 рік: Петро Дорошенко зрікся булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича, сподіваючись на об'єднання України під булавою єдиного гетьмана.

Останні роки: Після зречення Дорошенко був вивезений до Москви, де провів решту життя як почесний в'язень, обіймаючи посаду Вятського воєводи. Помер у 1698 році в своєму маєтку під Москвою.

Гетьманування Дорошенка було останньою спробою відновити єдину Українську державу в період Руїни, але він не зміг протистояти потужним геополітичним силам та внутрішнім чварам.

13. Історичні умови розвитку української культури кін. 16 – поч. 17 ст.

Історичні умови розвитку української культури кінця XVI – початку XVII століття були вкрай складними та суперечливими. Цей період став часом глибокої кризи, але водночас і потужного національно-культурного відродження.

Основні історичні умови:

1. Політична інтеграція до Речі Посполитої

Люблінська унія 1569 р.: Більшість українських земель (Волинь, Київщина, Брацлавщина, Підляшшя) перейшли зі складу Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. Це призвело до уніфікації адміністративного устрою з польським, але також посилювало соціальний та національний гніт.

Відсутність власної державності: Українська еліта не мала політичної влади для захисту національних інтересів, що спричинило її швидку колонізацію та окатоличення.

2. Загострення релігійних конфліктів

Посилення католицької експансії: Активізація діяльності Католицької церкви, єзуїтських орденів, що прагнули поширити свій вплив на східні слов'янські землі.

Берестейська унія 1596 р.: Створення Греко-Католицької (Уніатської) Церкви, яка визнавала верховенство Папи Римського, але зберігала східний обряд. Це викликало глибокий розкол між прихильниками унії та православними, що переросло у гостру **полемічну боротьбу** та стало потужним стимулом для розвитку літератури та освіти.

Дискримінація православ'я: Православна церква опинилася у скрутному становищі, її ієрархи втрачали статус, що спонукало до пошуку нових форм захисту віри.

3. Соціальні зміни та економічний розвиток

Посилення кріпацтва: Розвиток фільваркового господарства та зростання панщини (через попит на зерно в Європі) призвели до масової втечі селян на південь, у Дике Поле.

Формування козацтва як нової сили: Козацтво перетворилося на окремий стан та військово-політичну силу, яка стала основним захисником православної віри та українського народу. Саме козацтво, на чолі з Петром Сагайдачним, взяло під захист Київське братство та відновило православну ієрархію.

4. Вплив західноєвропейських ідей

Ренесанс та Реформація: Через Польщу та навчання української молоді в європейських університетах на українські землі проникали ідеї європейського Відродження (гуманізм, антропоцентризм) та Реформації (критика церкви, акцент на освіті рідною мовою).

Розвиток міст та міщанства: Міста з Магдебурзьким правом (Львів, Київ, Луцьк) ставали центрами культури та освіти, де міщани об'єднувалися у братства для захисту своїх прав та розвитку освіти.

5. Початок національно-культурного відродження

Всі ці умови створили критичну масу для самоорганізації українського суспільства. Відповіддю на загрозу асиміляції стало створення **братств** та **Острозької академії**, що заклали фундамент для розвитку української освіти, книгодрукування та полемічної літератури цього періоду.

МОДУЛЬ 2. НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Тема 5. Культурне та церковне життя в українських землях друга половина 17 ст. – початок 18 ст.

План лекції:

1. Розвиток освіти та літератури 17 ст.
2. Розвиток графіки та живопису 17 ст.
3. Музичне мистецтво та архітектура 17 ст.
4. Освіта та література 18 ст.

5. Живопис, музика та архітектура 18 ст.

1. Розвиток освіти та літератури 17 ст.

Розвиток української освіти та літератури у XVII столітті відбувався в умовах постійної боротьби за збереження національної ідентичності та православ'я в складі Речі Посполитої, а також під час становлення та розквіту Гетьманщини. Цей період відзначився значним піднесенням культурного життя, що було пов'язане з діяльністю братств, Києво-Могилянського колегіуму та козацької еліти.

Розвиток освіти

Освіта XVII століття була переважно становою, але мала високий рівень як для свого часу.

Братські школи: Продовжували відігравати ключову роль у початковій та середній освіті. Вони давали системні знання, викладали слов'янську, грецьку та латинську мови, риторику та діалектику.

Києво-Могилянський колегіум (з 1632 р.): Став головним освітнім центром. Заснований Петром Могилою на базі Київської братської школи, він був реорганізований за зразком єзуїтських навчальних закладів, але з православною основою. У колегіумі навчалися діти різних станів (шляхти, козаків, міщан, духовенства). Він давав освіту європейського рівня і згодом, наприкінці століття, отримав статус академії.

Інші колегіуми: З'явилися Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми, які розширювали мережу вищої освіти на Лівобережжі.

Польські та європейські університети: Українська шляхта та козацька старшина продовжували відправляти своїх синів на навчання до Краківського, Замойського, Віленського університетів, а також до навчальних закладів Західної Європи.

Розвиток літератури

Література XVII століття була багатожанровою і відображала складні реалії епохи, поєднуючи середньовічні традиції з новими стилями — Ренесансом та Бароко.

Основні напрямки та жанри:

1. **Полемічна література:** Була особливо активною на початку століття у відповідь на Берестейську унію.

Представники: Іван Вишенський (критика унії та морального занепаду церкви), Мелетій Смотрицький (автор «Треносу», або «Плачу східної церкви», який спочатку виступав проти унії, а потім сам став уніатським архієпископом), Захарія Копистенський.

2. **Барокова література:** Стала домінуючим стилем середини та кінця століття. Характеризувалася пишністю мови, алегоричністю, використанням складних метафор та символів.

Представники: Петро Могила, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Феофан Прокопович (кінець XVII — початок XVIII ст.).

3. **Історіографічна література (Літописання):** Відбувається перехід від давньоруських літописів до козацьких літописів, які мали більш світський характер, описували сучасні події Національно-визвольної війни та періоду Руїни.

Представники: **Літопис Самовидця** (описує події від 1648 до 1702 р., об'єктивний опис громадянської війни), **Літопис Григорія Грабянки**, **Літопис Самійла Величка**.

4. **Поезія:** Розвивалися різні жанри барокової поезії — від панегіриків (урочистих віршів на честь подій чи осіб) до епіграм.

5. **Драматургія та театр:** Розвиток шкільної драми при колегіумах (вистави на біблійні та історичні сюжети). Вертеп — мандрівний ляльковий театр, що поєднував релігійну та побутову частини.

XVII століття стало періодом високої культурної активності, що заклало міцний фундамент для подальшого розвитку української культури в епоху Гетьманщини.

2. Розвиток графіки та живопису 17 ст.

Розвиток української графіки та живопису у XVII столітті відбувався під значним впливом загальноєвропейських мистецьких стилів — **Ренесансу** та особливо **Бароко** — поєднуючи їх із глибокими традиціями візантійського мистецтва Київської Русі.

Українська графіка XVII століття

Графіка цього періоду була тісно пов'язана з розвитком книгодрукування та мала переважно ужитковий, ілюстративний характер. Вона досягла високого рівня майстерності завдяки діяльності братських друкарень та Києво-Печерської лаври.

Основні риси та жанри:

Книжкова ілюстрація: Гравюра (переважно дереворит та мідьорит) стала основним засобом оздоблення книг. Художники створювали титульні аркуші, заставки, кінцівки та сюжетні ілюстрації.

Відомі видання: «Требник» Петра Могили (1646 р.), де містилися складні алегоричні гравюри.

Техніка: Використовувалися алегоричні сюжети, геральдика (герби меценатів), зображення святих та історичних подій.

Панегіричні гравюри: Створювалися на честь видатних осіб (гетьманів, архієреїв, шляхтичів) з нагоди їхніх обрань, важливих подій або смерті. Ці гравюри були сповнені барокової символіки та пишних деталей.

Персоналії: Видатними майстрами гравюри були Ілля (інок Києво-Печерської лаври, автор гравюр для «Києво-Печерського патерика» та інших видань), а також майстри Львівської та Острозької друкарень.

Український живопис XVII століття

У живописі XVII століття спостерігається перехід від суворої канонічної візантійської традиції до більшої реалістичності, емоційності та декоративності, характерних для бароко.

Основні риси та жанри:

Іконопис: Залишався домінуючим жанром. Ікони цього часу зберігали традиційну композицію, але персонажі набували більш живих рис, з'являлися елементи пейзажу, інтер'єру та навіть побутові деталі.

Регіональні школи: Розвивалися Львівська (Жовківська школа), Київська та Волинська школи іконопису.

Приклади: Ікони майстра **Йова Конзелевича** (хоча його творчість припадає на кінець XVII — початок XVIII ст.) є яскравим прикладом поєднання барокових рис із традиціями.

Портретний живопис: Набув великої популярності серед козацької старшини, шляхти та духовенства. Портрети цього часу (так званий «сарматський портрет» у польській традиції) були парадними, підкреслювали статус, багатство та військові заслуги зображеної особи.

З'являються реалістичні зображення гетьманів (зокрема, відомий портрет Богдана Хмельницького), полковників та церковних ієрархів.

1. **Народний живопис (Наївне мистецтво):** Окремим яскравим явищем став народний живопис, зокрема картини «**Козак Мамай**». Ці зображення були дуже популярними серед різних верств населення, поєднували фольклорні мотиви, символіку та глибокий національний зміст.

2. **Монументальний живопис:** Здійснювалося розписування церков (фрески, іконостаси), зокрема в Києво-Печерській лаврі, де працювали відомі тогочасні малярі.

Отже, XVII століття в українському мистецтві було часом значного розвитку, коли графіка та живопис, поєднуючи західні стилі з місцевими традиціями, стали важливим елементом національно-культурного відродження та відображенням козацької доби.

3. Музичне мистецтво та архітектура 17 ст.

Музичне мистецтво та архітектура XVII століття в Україні відображають перехід від середньовічних традицій до панування нового стилю — **Бароко**. Цей період характеризувався розквітом культурного життя, тісно пов'язаного з діяльністю братств, Києво-Могилянського колегіуму та козацької еліти.

Музичне мистецтво XVII століття

Музика цього часу була переважно церковною (літургійною), але також розвивалися світські та народні жанри.

1. Партесний спів (Багатоголосся)

Суть: Це найважливіше явище в українській музиці XVII ст. Партесний спів (від лат. *partes* — частини, голоси) — це багатоголосний хоровий спів (від 3 до 12 і більше голосів), запозичений із Західної Європи.

Значення: Він замінив традиційний одноголосний знаменний розспів. Це був великий крок до професійної музики.

Композитори: З'явилися перші українські композитори, які писали партесні концерти та літургії, зокрема **Микола Дилецький**, який написав трактат про музичну граматику.

2. Церковна музика та духовні співи

Окрім літургійного співу, були популярними **канти** та **псалми** — одноголосні або триголосні пісні духовного змісту, які виконувалися не лише в церквах, але й у побуті, школах та на ярмарках.

3. Шкільний театр та музика

При братських школах та Києво-Могилянському колегіумі розвивалися шкільні драми, інтермедії (короткі гумористичні вставки між актами драми). Музика відігравала важливу роль у цих виставах.

4. Народна музика та козацькі думи

Активно розвивалися народні музичні традиції, зокрема героїчний епос — **думи**, які виконувалися мандрівними співцями — **кобзарями, бандуристами та лірниками**. Вони оспівували подвиги козаків, боротьбу за віру та долю України.

Архітектура XVII століття

Архітектура цього періоду також зазнала суттєвих змін, відображаючи поширення стилю **Бароко**, який в Україні набув особливих рис — так званого «**козацького бароко**».

1. Козацьке бароко

Характеристики: Це унікальний стиль, що поєднав традиції українського дерев'яного будівництва та давньоруської архітектури з пишними формами європейського бароко. Характерними рисами були багатоярусні куполи (бані), складні фронтони, використання білого кольору та золота.

Приклади: Активна розбудова та перебудова церков у Києві під патронатом Петра Могили та козацької старшини (наприклад, перебудова Десятинної церкви, Успенського собору Лаври).

2. Оборонна архітектура

В умовах постійних воєн та набігів велике значення мала оборонна архітектура. Будувалися та укріплювалися потужні замки та фортеці (Батурин, Чигирин, Меджибіж, Збараж). Міста оточувалися земляними валами та дерев'яними стінами.

3. Цивільна та житлова архітектура

У містах, особливо на Заході України (Львів), продовжували зводити кам'яні будинки у стилі Ренесансу та Бароко. Будівлі мали декоративні фасади, прикрашені рельєфами та скульптурами. Яскравими прикладами є ансамбль Успенської церкви у Львові з Вежею Корнякта.

XVII століття стало періодом розквіту українського бароко, яке залишило після себе значну культурну спадщину як у музиці (партесний спів), так і в архітектурі, формуючи унікальний національний стиль.

4. Освіта та література 18 ст.

Освіта та література України у XVIII столітті розвивалися в умовах поступової ліквідації української автономії Московським царством (а згодом

Російською імперією) та посилення імперського контролю. Незважаючи на це, українська культура цього періоду досягла свого апогею в стилі **українського бароко** і заклала основи для нової української літератури.

Освіта у XVIII столітті

Система освіти продовжувала традиції, закладені в попередньому столітті, але з кінця століття зазнавала русифікації та уніфікації з імперськими стандартами.

Києво-Могилянська академія: Залишалася головним освітнім та науковим центром. У 1701 році вона отримала статус академії. Тут викладали філософію, богослов'я, мови (латинську, грецьку, польську, пізніше російську), математику, риторичку. Академія виховала кілька поколінь української еліти, а також діячів для всієї Російської імперії.

Колегіуми: Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми функціонували як середні та частково вищі навчальні заклади, підтримуючи високий рівень освіти на Лівобережжі та Слобожанщині.

Початкові школи: Існувала широка мережа парафіяльних (церковних) шкіл та шкіл при полкових канцеляріях (так звані «козацькі школи»), де навчалися основам грамоти. Рівень грамотності в Гетьманщині був одним із найвищих у Європі того часу.

Занепад: Після ліквідації Гетьманщини (1764 р.) та Січі (1775 р.) імперський уряд почав уніфікувати українську освіту за російським зразком, що призвело до поступового занепаду традиційних українських шкіл та русифікації освітнього процесу.

Література у XVIII столітті

Література цього періоду розвивалася в руслі стилю бароко, а наприкінці століття почався перехід до класицизму та передромантизму.

1. Барокова література (перша половина - середина XVIII ст.)

Характеризувалася пишністю мови, алегоричністю, використанням символів.

Літописання: Продовжувався розвиток козацьких літописів, які були важливими історичними джерелами та пам'ятками літератури. Найвидатніші:

Літопис Самійла Величка (охоплює події середини XVII — початку XVIII ст., містить багато документів та емоційних оцінок).

Літопис Григорія Грабянки.

Поезія та проповіді: Видатними діячами були архієпископи **Феофан Прокопович** (автор багатьох творів, що вплинули на російську культуру) та **Стефан Яворський**.

«Пісня про Байду» та думи: Народна творчість, зокрема козацькі думи та історичні пісні, продовжувала оспівувати героїзм козацтва.

2. Становлення нової української літератури (кінець XVIII ст.)

Наприкінці століття відбулася ключова подія для української літератури — перехід від староукраїнської книжної мови до живої народної мови.

Іван Котляревський та «Енеїда»: Вихід у 1798 році перших трьох частин поеми «Енеїда», написаної розмовною українською мовою на основі

сюжету Вергілія, вважається датою народження **нової української літератури**. Цей твір започаткував період романтизму та національного відродження.

Григорій Сковорода: Видатний філософ, поет і педагог, чия творчість припадає на другу половину XVIII ст. Його байки, філософські трактати та вірші (збірка «Сад божественних пісень») писалися мішаною мовою (близькою до старослов'янської, але з українськими елементами), але його ідеї та життя мандрівного філософа мали величезний вплив на українську культуру.

Отже, XVIII століття було періодом високого розвитку освіти та барокової культури, що завершилося народженням нової літератури, яка використовувала живу народну мову.

5. Живопис, музика та архітектура 18 ст.

Розвиток українського живопису, музики та архітектури у XVIII столітті відбувався під знаком домінування стилю **Бароко**, який наприкінці століття почав змінюватися **Класицизмом**. Це був період найвищого розквіту українського мистецтва перед його занепадом внаслідок ліквідації автономії Гетьманщини.

Живопис XVIII століття

Живопис цього періоду був різноманітним, поєднуючи традиційні форми з новими світськими жанрами.

Іконопис та іконостаси: Залишалися ключовим жанром. Ікони ставали більш реалістичними, світськими, з використанням пишних барокових елементів, яскравих фарб та позолоти. Іконостаси перетворювалися на грандіозні архітектурні споруди.

Відомі майстри: Іов Кондзелевич, чий величний іконостас для Манявського скиту є шедевром українського бароко.

Портретний живопис: Досяг значного розвитку. Козацька старшина, духовенство та шляхта замовляли парадні портрети, які підкреслювали їхній статус та заслуги. Ці портрети часто були дуже індивідуалізованими та реалістичними.

Приклади: Численні зображення гетьманів (Івана Мазепи, Кирила Розумовського), полковників та їхніх родин.

Народний живопис («Козак Мамай»): Цей унікальний український феномен досяг свого піку популярності. Картини із зображенням козака-бандуриста стали символом української ідентичності та волелюбності.

Стінопис (фрески): Розписи церков і монастирів, зокрема у Києво-Печерській лаврі, виконані місцевими майстрами під керівництвом відомих художників.

Музика XVIII століття

Музичне мистецтво також переживало розквіт, пов'язаний із розвитком професійної музичної освіти.

Партесний спів: Продовжував домінувати в церковній музиці, досягаючи високої складності.

Класицизм у музиці: Наприкінці століття з'являються перші опери та симфонії українських композиторів, які навчалися в Італії та Росії.

Відомі композитори: **Максим Березовський** (перша українська опера «Демофонт», духовні концерти) та **Дмитро Бортнянський** (автор численних хорових концертів, які стали класикою світової духовної музики).

Кобзарське мистецтво: Думи та історичні пісні у виконанні кобзарів та бандуристів продовжували зберігати народну пам'ять та традиції.

Архітектура XVIII століття

Архітектура цього періоду характеризується пануванням стилю, який отримав назву «**козацьке бароко**».

Козацьке бароко (Мазепинське бароко): Це був найвищий етап розвитку української національної архітектури. Стиль відзначався вишуканістю форм, багатоярусними куполами, багатим ліпним декором.

Меценат: Гетьман Іван Мазепа був найбільшим фундатором та меценатом цього стилю.

Приклади: Перебудова багатьох храмів у Києві (Миколаївський собор, церкви Києво-Печерської лаври, Софійський собор), будівництво нових церков у Чернігові, Полтаві, на Слобожанщині.

Архітектура Класицизму: Наприкінці століття, з поширенням російського імперського впливу, починає домінувати класицизм із його строгими формами, колонадами та симетрією.

Приклади: Розбудова Чернігова, Полтави та, особливо, нових міст на Півдні України (Херсон, Миколаїв, Одеса).

Палацове будівництво: Будувалися величні палаци для козацької старшини та російських чиновників (палац Кирила Розумовського в Батурині, Качанівка).

XVIII століття стало «золотим віком» українського бароко, створивши шедеври мистецтва, які стали візитівкою національної культури.

Тема 6. Становище українських земель та розвиток української культури під владою Російської та Австро-Угорської імперії (друга половина 18 ст. – початок 20 ст.).

План лекції:

1. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії.
2. Діяльність «Руської трійці».
3. Європейська революція 1848-1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії.
4. Українське національне відродження на західноукраїнських землях.
5. Розвиток промисловості та сільського господарства регіону.
6. Соціальні рухи. Діяльність політичних, національно-культурних, спортивних організацій.
7. Особливості українського руху у Буковині та Закарпатті.
8. Обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ.

1. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії.

Наприкінці XVIII століття в результаті трьох поділів Речі Посполитої та російсько-турецьких воєн **західноукраїнські землі (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття)** опинилися у складі Австрійської (з 1867 року — Австро-Угорської) імперії.

Адміністративний устрій

Українські землі були розділені між різними адміністративними одиницями імперії:

Королівство Галичини та Володимирії: Найбільша провінція з українським населенням, створена після першого поділу Польщі (1772 р.). Столицею був Львів. Українці (русини) тут були більшістю на сході, тоді як захід займали поляки.

Герцогство Буковина: Спочатку було округом у складі Галичини, але з 1849 року стало окремим коронним краєм.

Закарпаття: Входило до складу Угорського королівства на правах автономії, адміністративно поділялося на комітати (жупи).

Соціально-економічне становище

Західноукраїнські землі були однією з найвідсталіших, аграрних провінцій Австрійської імперії.

Аграрний характер: Близько 90-95% населення було зайнято в сільському господарстві. Промисловість була слабо розвинена, переважали дрібні підприємства.

Панування поміщиків: Земля належала переважно польським (у Галичині) та угорським (на Закарпатті) поміщикам. Українське селянство було малоземельним або безземельним і перебувало у феодалній залежності.

Скасування кріпацтва: Важливою реформою стало скасування кріпацтва у 1848 році (під час «Весни народів»), що дало поштовх до соціальної мобільності, але не вирішило проблему малоземелля селян.

Еміграція: Скрутне економічне становище та аграрне перенаселення призвели до масової трудової еміграції українців до США, Канади та Бразилії наприкінці XIX — початку XX століття.

Національний рух

В умовах австрійської конституційної монархії український національний рух мав певні можливості для легальної діяльності, на відміну від Російської імперії.

«Руська трійця»: У 1830-х роках діяло перше національно-культурне об'єднання на чолі з Маркіяном Шашкевичем, яке видало альманах **«Русалка Дністрова»**.

Головна Руська Рада: Під час революції 1848 року була створена перша українська політична організація, яка висунула вимоги поділу Галичини на східну (українську) та західну (польську) частини та заснувала першу українську газету **«Зоря Галицька»**.

Розвиток інституцій: У другій половині XIX століття були засновані ключові культурні та наукові установи: товариство **«Просвіта»** (1868 р.),

Літературне товариство ім. Т. Шевченка (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Загалом, перебування у складі Австрійської імперії мало подвійні наслідки: з одного боку — економічна відсталість та соціальний гніт, з іншого — сприятливіші умови для розвитку легального національного руху та збереження української ідентичності.

2. Діяльність «Руської трійці».

«Руська трійця» — це перше на західноукраїнських землях національно-патріотичне культурно-просвітницьке угруповання, яке діяло у 1830-х роках. Воно відіграло ключову роль у пробудженні національної свідомості українців Галичини.

Керівники та склад

До складу «Руської трійці» входили три молоді семінаристи Львівської духовної семінарії:

Маркіян Шашкевич (лідер і натхненник гуртка)

Іван Вагилевич

Яків Головацький

Основні цілі та ідеї діяльності

Діяльність «Руської трійці» мала виразний романтичний характер і була спрямована на:

Пробудження національної свідомості: Довести, що українці Галичини є частиною єдиного великого українського народу.

Популяризація народної мови: Використання живої розмовної української мови замість церковнослов'янської чи польської в літературі та освіті.

Збір та вивчення фольклору: Збирання народних пісень, дум, казок, що мало підкреслити самотність української культури.

Освітня діяльність: Поширення освіти серед широких верств населення, видання книг українською мовою.

Основні здобутки та діяльність

«Русалка Дністрова» (1837 р.): Це головний здобуток «Руської трійці». Альманах (збірка творів) було видано в Будапешті після того, як австрійська цензура заборонила його друк у Львові.

Значення: «Русалка Дністрова» стала першою книгою народною українською мовою, виданою на західноукраїнських землях. Вона містила вірші, народні пісні, історичні матеріали та передмову Маркіяна Шашкевича.

Вплив: Видання альманаху стало потужним поштовхом для розвитку української літератури в Галичині.

Літературні спроби: Члени гуртка писали вірші, статті та перекладали твори слов'янських авторів українською мовою.

Видавнича діяльність: До цього вони підготували збірку «Син Русі» та переклад Біблії на народну мову, які, на жаль, були заборонені цензурою і не побачили світ.

Значення

Діяльність «Руської трійці» мала величезне історичне значення:

Вони першими відкрито заявили про право української мови на існування та використання у літературі.

Вони заклали основи для подальшого розвитку українського національного руху в Австрійській імперії.

«Русалка Дністрова» стала програмним документом українського національного відродження на західних землях.

3. Європейська революція 1848-1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії.

Європейська революція 1848–1849 рр., відома як «Весна народів», мала значний вплив на українські регіони Австрійської імперії (Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття). Вона стала початком нового етапу українського національного руху, який перейшов від культурно-просвітницького до політичного.

Основні події та здобутки революції

1. Скасування кріпацтва (1848 р.)

Це був найважливіший соціальний здобуток революції для українців. Під тиском революційних подій імператор Фердинанд I видав розпорядження про скасування панщини та кріпосної залежності селян у Галичині та на Буковині (17 квітня 1848 р.), а згодом і на Закарпатті.

Значення: Селяни отримали особисту свободу, право власності на землю (хоч і за викуп), що стало потужним поштовхом до соціальної мобільності та участі селянства в національному житті.

2. Політична активізація та створення Головної Руської Ради (ГРР)

Революція принесла з собою лібералізацію політичного життя та можливість легальної діяльності.

19 квітня 1848 р. — Львівські українці подали петицію до імператора з вимогами:

- Визнання української мови офіційною в Галичині.
- Надання українцям рівних прав із поляками.
- Дозволу на створення власних національних інституцій.

10 травня 1848 р. — **Створення Головної Руської Ради:** Це була перша українська політична організація в історії. Вона діяла легально, об'єднала представників інтелігенції та духовенства. ГРР виступала за поділ Галичини на дві окремі провінції — Східну (українську) та Західну (польську), щоб захистити українців від польського домінування.

«Зоря Галицька»: ГРР почала видавати першу українську газету народною мовою під назвою «Зоря Галицька», що стало важливим інструментом поширення національних ідей.

3. Участь у виборах до парламенту

Українці вперше взяли участь у виборах до австрійського Райхстагу (парламенту у Відні). Було обрано 39 українських депутатів, переважно селян та священиків. Це був перший досвід парламентської діяльності українців.

Реакція поляків та угорців

Польська шляхта Галичини та угорські політики на Закарпатті були категорично проти українських національних вимог:

Поляки: Створили «Руський собор», який намагався переконати українців у єдності з польським рухом, але не визнавав їхніх окремих національних прав.

Угорці: На Закарпатті угорський уряд проводив жорстку мадяризацію, не визнавав українців як окремих народ і придушував будь-які спроби національного самовизначення.

Наслідки революції

Хоча сама революція була придушена, її наслідки для українських земель були значними:

Початок політичної боротьби: Український рух перейшов на політичну арену, отримав легальні організації та досвід парламентської діяльності.

Соціальне визволення: Скасування кріпацтва назавжди змінило соціальну структуру суспільства.

Поляризація: Революція чітко окреслила українсько-польські та українсько-угорські протиріччя в імперії.

«Весна народів» 1848–1849 рр. стала точкою відліку сучасної політичної історії західноукраїнських земель.

4. Українське національне відродження на західноукраїнських землях.

Українське національне відродження на західноукраїнських землях (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття) охоплює період кінця XVIII — початку XX століття. Воно відбувалося в умовах Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперії та мало свої особливості порівняно з Наддніпрянщиною.

Етапи національного відродження

1. Етап: Початок пробудження (Кінець XVIII — 1830-ті рр.)

На цьому етапі ініціатива належала переважно греко-католицькому духовенству.

Руська трійця та «Русалка Дністрова»: Діяльність гуртка Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького стала початком використання народної мови в літературі. Видання альманаху «Русалка Дністрова» (1837 р.) стало першим прецедентом друку книги українською мовою на цих землях.

Діяльність Івана Могильницького: Він сприяв відкриттю парафіяльних шкіл з українською мовою навчання та написав першу «Граматика руської мови».

2. Етап: «Весна народів» та політизація руху (1848–1860-ті рр.)

Революція 1848–1849 рр. стала ключовим моментом, перевівши рух у політичну площину.

Головна Руська Рада (ГРР): Створення першої політичної організації, яка висунула вимоги національно-територіальної автономії та рівних прав із поляками.

Перша українська газета «Зоря Галицька»: Початок легальної української преси.

Скасування кріпацтва: Соціальне визволення селянства, яке стало основною рушійною силою національного руху.

3. Етап: Інституціоналізація та розвиток культурних товариств (1860-ті — 1890-ті рр.)

Після спаду революційних настроїв акцент змістився на розбудову сталих інституцій.

Товариство «Просвіта» (1868 р.): Засноване у Львові для поширення освіти, читалень та українських книг серед народу.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) (1873 р.): Стало фактичною українською академією наук, об'єднавши науковців Галичини та Наддніпрянщини. Його діяльність підняла українську науку на європейський рівень.

Народовці: Політична течія, яка виступала за єдність із Наддніпрянщиною та розвиток української мови та культури. Вони перемогли москвофілів у боротьбі за вплив.

4. Етап: Становлення політичних партій та масового руху (1890-ті — початок ХХ ст.)

1890 р. — Створення першої української політичної партії: Русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з Іваном Франком та Михайлом Павликом.

Поява інших партій (Українська національно-демократична партія), які представляли інтереси різних верств населення.

Національна ідея стає масовою, охоплюючи селянство, інтелігенцію та робітників.

Особливості Західноукраїнського відродження

Роль Греко-Католицької Церкви: На відміну від Росії, де православ'я було імперською релігією, в Австрії греко-католицьке духовенство (завдяки реформам Марії-Терезії та Йосифа II) стало носієм національної ідеї та провідною верствою.

Легальність руху: Рух розвивався в умовах конституційної монархії, що дозволяло створювати легальні партії, газети та товариства.

Українсько-польські протиріччя: Головним опонентом у боротьбі за права була польська адміністрація та шляхта, а не імперський центр у Відні.

«П'ємонт українського руху»: Західна Україна стала центром, де зберігалася та розвивалася українська культура та політична думка, що підтримувала зв'язки з забороненим рухом на Наддніпрянщині.

5. Розвиток промисловості та сільського господарства регіону.

Економічний розвиток українських регіонів у ХІХ столітті був нерівномірним і визначався їхнім становищем у складі різних імперій — Російської (Наддніпрянщина) та Австрійської (західноукраїнські землі).

Сільське господарство

Сільське господарство залишалося домінуючою галуззю економіки в обох регіонах протягом більшої частини ХІХ століття.

Наддніпрянина (Російська імперія):

"Зернова житниця імперії": Регіон відіграв важливу роль у торгівлі зерном як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Екстенсивний шлях розвитку: Збільшення виробництва досягалося переважно за рахунок розширення посівних площ, особливо на півдні (Новоросія), та посилення відробіткової ренти до скасування кріпацтва у 1861 р.

Пореформений період: Відбулися зміни у власності на землю, зросло застосування машин та найманої праці, хоча загальний рівень механізації був низьким. Розвивалося комерційне городництво, садівництво та тваринництво.

Західноукраїнські землі (Австрійська імперія):

Аграрна відсталість: Регіон залишався найбільш відсталим в імперії, з переважанням сільського господарства.

Малоземелля: Велика частина орних земель (близько 40%) належала поміщикам (польським та угорським), а українське селянство страждало від гострого малоземелля та аграрного перенаселення.

Натуральний характер господарства: Незважаючи на поступовий перехід до ринкових відносин та використання найманої праці, сільське господарство розвивалося екстенсивно.

Еміграція: Економічні труднощі стали головною причиною масової трудової еміграції селян до Америки наприкінці століття.

Промисловість

Промисловий розвиток у ХІХ столітті також мав суттєві відмінності між регіонами.

Наддніпрянина (Російська імперія):

Промисловий бум: У пореформений період (друга половина ХІХ ст.) відбувся безпрецедентний промисловий бум. Південна Україна стала найважливішим центром гірничодобувної та важкої промисловості імперії.

Ключові галузі: Швидко розвивалися вугільна (Донбас), металургійна, залізорудна (Кривбас) та цукрова (Правобережжя) промисловості.

Висока концентрація виробництва: Характерною рисою було формування великих підприємств та висока концентрація робітників. Економіка мала колоніальний характер, оскільки контролювалася переважно іноземним та російським капіталом.

Західноукраїнські землі (Австрійська імперія):

Колоніальний характер: Економіка мала виражений колоніальний характер, що проявлялося у вивезенні сировини та слабкому розвитку обробної промисловості.

Сировинний придаток: Регіон слугував джерелом сировини для західних та центральних провінцій Австро-Угорщини.

Основні галузі: Розвивалися лісопильна, нафтовидобувна (відкриття великих родовищ поблизу Борислава в 1850-х роках), соляна промисловість.

Галицька бідність: Віденський уряд не сприяв індустріалізації регіону, і він залишався економічно відсталим із низьким рівнем життя.

Отже, у XIX столітті українські землі були економічно розділені: Наддніпрянщина стала індустріальним центром із розвиненим товарним сільським господарством, тоді як західноукраїнські землі залишалися бідним аграрним регіоном імперії Габсбургів.

6. Соціальні рухи. Діяльність політичних, національно-культурних, спортивних організацій.

Наприкінці XIX — на початку XX століття соціально-політичне та національно-культурне життя українських земель, розділених між Російською та Австро-Угорською імперіями, було надзвичайно насиченим. Розвиток соціальних рухів, політичних партій, національно-культурних та спортивних організацій відображав процес консолідації української нації та її боротьбу за свої права.

Соціальні рухи

Основною рушійною силою соціальних рухів було селянство (найчисленніший стан) та зростаючий робітничий клас, що виступали проти поміщицького землеволодіння, експлуатації та безправ'я.

Селянський рух: Протягом XIX століття відбувалися численні селянські виступи, особливо до скасування кріпацтва (наприклад, «Похід у Таврію за волею» 1856 року). Після реформи 1861 року боротьба набула форми вимог збільшення земельних наділів, зниження викупних платежів та оренди.

Робітничий рух: З розвитком промисловості на Наддніпрянщині (Донбас, Кривбас, Київщина) посилювалися страйки та робітничі протести з вимогами покращення умов праці, підвищення зарплат та скорочення робочого дня.

Діяльність політичних організацій та партій

На західноукраїнських землях (Австро-Угорська імперія)

В умовах легальної політичної діяльності український рух тут був більш структурованим:

Русько-українська радикальна партія (РУРП, 1890 р.): Перша українська політична партія. Заснована Іваном Франком та Михайлом Павликом. Виступала за соціалістичні ідеали, захист селянства та національну незалежність.

Українська національно-демократична партія (УНДП, 1899 р.): Найвпливовіша партія, яка об'єднала більшість інтелігенції. Її метою було досягнення автономії України в складі Австро-Угорщини та захист національних прав.

Українська соціал-демократична партія (УСДП, 1899 р.): Захищала інтереси робітників і виступала за поєднання соціального та національного визволення.

На Наддніпрянщині (Російська імперія)

Через заборону української мови та політичну цензуру (Емський указ 1876 р.) українські організації діяли напівлегально або підпільно.

«Братство тарасівців» (1891 р.): Перша українська політична організація, яка відкрито висунула ідею політичної самостійності України.

Революційна українська партія (РУП, 1900 р.): Перша політична партія на Наддніпрянщині. Спочатку сповідувала соціалістичні ідеї, але згодом трансформувалася в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).**

Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р.): Об'єднала ліберальну інтелігенцію, виступала за автономію України.

Національно-культурні та спортивні організації

Ці організації відігравали ключову роль у збереженні та розвитку української культури, мови та фізичного здоров'я нації.

«Просвіта» (1868 р. у Львові): Мережа читалень, книгарень, бібліотек по всій Галичині та Буковині, що займалася поширенням освіти серед народу. Філії діяли і на Наддніпрянщині.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ, 1873 р.): Фактична українська академія наук, що видавала наукові праці, журнали та об'єднувала вчених.

«Пласт» (1911 р.): Українська скаутська організація, заснована у Львові, яка займалася національно-патріотичним вихованням молоді.

Спортивні та військово-спортивні товариства:

«Сокіл» (1894 р.) та «Січ» (1900 р.): Ці товариства поєднували спортивні заняття (гімнастика, вправи) з військовою підготовкою та національним вихованням. Вони організували масові свята та паради, формуючи фізично міцну та національно свідому молодь.

Таким чином, кінець ХІХ — початок ХХ століття став періодом активного формування українського громадянського суспільства, готового до боротьби за свої права та державність.

7. Особливості українського руху у Буковині та Закарпатті.

Особливості українського національного руху на Буковині та Закарпатті визначалися специфічними політичними, соціальними та етнічними умовами цих регіонів у складі Австрійської (а згодом Австро-Угорської) імперії. На відміну від Галичини, де рух був більш потужним і організованим, на Буковині та Закарпатті він мав свої унікальні риси.

Особливості українського руху на Буковині

Буковина (Північна Буковина з українським населенням) увійшла до складу імперії Габсбургів у 1775 році.

Етнічний склад та румунізація: Українці становили більшість на півночі краю, але на півдні переважали румуни. Довгий час панівною елітою були румунські поміщики та чиновники, які проводили політику румунізації українського населення.

Слабкість української еліти: Українська інтелігенція та духовенство були нечисленними та економічно слабкими.

«Старорусинство» vs. «Народівці»: Боротьба між двома течіями була менш вираженою, ніж у Галичині. Домінуючими були «народівці», які виступали за єдність із загальноукраїнським рухом.

«Буковинська трійця»: Початок відродження пов'язаний з діяльністю гуртка на чолі з **Сидором Воробкевичем** у 1860-х роках.

Перша газета «Буковина»: Початок власної легальної преси в 1885 році.

Співпраця з німцями та румунами: Українські політичні діячі часто були змушені вступати в тактичні союзи з румунськими чи німецькими лібералами, щоб протистояти польському впливу, який також проникав через Галичину.

Особливості українського руху на Закарпатті

Закарпаття мало найскладніші умови для розвитку українського руху, оскільки входило до складу Угорського королівства, де панував жорсткий мадярський націоналізм.

Мадяризація: Угорська влада проводила агресивну політику мадяризації (асиміляції), яка була значно жорсткішою за польську в Галичині чи румунську на Буковині. Українська мова заборонялася в офіційному вжитку, освіті та церкві.

Відсутність політичних прав: Українці Закарпаття не мали своїх представників у сеймі, а будь-які спроби створити національні товариства жорстоко придушувалися.

Пасивність греко-католицького духовенства: На відміну від Галичини, значна частина закарпатського греко-католицького духовенства була мадяризована і не стала рушієм національного відродження.

Вплив москвофільства: Через ізоляцію та відсутність контактів із Галичиною чи Наддніпряниною, на Закарпатті був сильний вплив москвофільства (орієнтація на Росію як захисника слов'янства), яке підтримували деякі місцеві діячі.

«Народний дім»: Єдиним відносно успішним центром культурного життя було товариство **«Просвіта»** (засноване пізніше, ніж у Галичині) та видання Іваном Франком газети **«Земля і воля»**.

Галичина як «П'ємонт»: Через легальні умови, наявність сильної інтелігенції та греко-католицького духовенства, саме Галичина стала центром українського національного руху.

Буковина — периферія Галичини: Рух був слабшим, але мав легальні форми діяльності.

Закарпаття — найбільш пригнічений регіон: Рух був найслабшим через агресивну політику мадяризації та відсутність політичних свобод.

8. Обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ.

Андрей Шептицький (повне ім'я — Роман Марія Александр Шептицький) був обраний митрополитом Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у **1901 році**.

Це обрання стало ключовою подією в історії УГКЦ та всього українського національного руху.

Процес обрання

Попередник: Після смерті митрополита Сильвестра Сембратовича виникла потреба в обранні нового глави церкви.

Вибір: Кандидатура 36-річного графа та єпископа Станіславівського (Івано-Франківського) Андрея Шептицького була запропонована та підтримана більшістю греко-католицького духовенства та української інтелігенції Галичини.

Затвердження: Обрання відбулося на зборах крилошан (вищого духовенства) у Львові. Відповідно до тодішнього законодавства Австро-Угорської імперії, кандидатуру мав затвердити імператор Франц Йосиф I, який дав свою згоду.

Інtronізація: Офіційна інtronізація Андрея Шептицького на митрополичий престол відбулася 17 січня 1901 року у Львові.

Значення обрання А. Шептицького

Призначення Шептицького мало величезні наслідки:

Національний лідер: Митрополит Андрей швидко став не лише духовним лідером українців-греко-католиків, але й визнаним політичним та моральним авторитетом усього західноукраїнського національного руху.

Захисник інтересів: Він активно захищав інтереси українців перед австрійською владою та польською адміністрацією, виступаючи за рівноправність української мови, відкриття українського університету та соціальні реформи.

Меценат та просвітитель: Протягом свого довгого служіння (до 1944 р.) він був великим меценатом української культури, науки, мистецтва, підтримував товариство «Просвіта», НТШ, заснував музеї та освітні заклади.

Церковний реформатор: Він провів реформи в УГКЦ, сприяв розвитку чернецтва та підняв авторитет церкви на міжнародній арені.

Обрання Андрея Шептицького митрополитом стало важливою віхою в історії України та зміцнило позиції українського руху в Австро-Угорській імперії.

МОДУЛЬ 3. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Тема 7. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині 20 ст.

План лекції:

1. Особливості розвитку культури у I половині XX ст.
2. Розвиток освіти у I половині XX ст.
3. Розвиток науки у I половині XX ст.
4. Становище української літератури у I половині XX ст.
5. Українське мистецтво у I половині XX ст.
6. Соціально-економічне становище українських земель на передодні

війни.

7. Причини та характер Першої світової війни.
8. Національний рух на західноукраїнських землях у роки війни.
9. Українські політичні сили та громадські організації Наддніпрянщини напередодні війни.
10. Воєнні дії на території України.
11. Легіон Українських січових стрільців (УСС).
12. Наслідки війни.
13. Берестейський мир.
14. Етапи діяльності та причини падіння Центральної Ради.
15. Гетьманат Павла Скоропадського.
16. Діяльність Директорії.
17. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

1. Особливості розвитку культури у I половині XX ст.

Особливості розвитку української культури в I половині XX століття визначалися надзвичайно драматичними історичними подіями: Першою світовою війною, революціями, короткочасним періодом української державності (1917–1921 рр.), встановленням радянської влади на більшій частині України та перебуванням західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Ключові особливості цього періоду:

1. Епоха «Розстріляного відродження» (1920-ті рр.)

Найяскравішою і водночас найтрагічнішою особливістю став короткий, але надзвичайно інтенсивний розквіт української культури в УСРР у 1920-х роках, що отримав назву «Розстріляне відродження».

Політика «коренізації»/«українізації»: Радянська влада тимчасово дозволила (з тактичних міркувань) розвиток національної культури, мови та освіти.

Стрімкий розвиток: Були створені численні літературні організації (ВАПЛІТЕ, «Плуг», «Гарт»), театри (Березіль Леся Курбаса), розвивалися кінематограф (Олександр Довженко), живопис (бойчукісти).

Трагедія: Наприкінці 1920-х — у 1930-х роках цей рух був жорстко придушений сталінським режимом. Більшість діячів культури були репресовані, розстріляні або відправлені до таборів.

2. Ідеологізація та уніфікація культури (з 1930-х рр.)

Після згорання українізації культура потрапила під повний контроль комуністичної партії.

Метод соціалістичного реалізму: Це був єдиний дозволений мистецький метод, який вимагав прославлення комуністичної партії, радянської дійсності та Сталіна.

Цензура та репресії: Будь-яке відхилення від ідеологічної лінії жорстко каралося.

Русифікація: Посилилася політика русифікації, українська мова витіснялася з офіційного вжитку, науки та вищої освіти.

3. Культурний розвиток на західноукраїнських землях

На західноукраїнських землях, що перебували у складі інших держав, культурний розвиток мав інші особливості:

Легальна діяльність інституцій: Продовжували діяти товариство «Просвіта», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, українські політичні партії, що сприяло збереженню національної культури.

Вплив європейських стилів: Мистецтво було більш інтегрованим у західноєвропейські мистецькі течії (модерн, конструктивізм, експресіонізм).

Опір асиміляції: Культура тут розвивалася в умовах опору польській, румунській та угорській асиміляції.

4. Втрата та здобуття державності

Період Української революції (1917–1921 рр.) був часом стрімкого піднесення національної свідомості, заснування Української академії наук (1918 р.), відкриття університетів, створення національної символіки та мистецьких творів, що відображали прагнення до незалежності.

5. Вплив світових війн

Дві світові війни принесли величезні руйнування, втрату мільйонів життів, еміграцію значної частини інтелігенції, що завдало непоправного удару культурному потенціалу нації.

Підсумовуючи, I половина ХХ століття була епохою контрастів: від безпрецедентного творчого вибуху 1920-х років до жорстокого придушення та уніфікації культури сталінським режимом.

2. Розвиток освіти у I половині ХХ ст.

Розвиток освіти в Україні в першій половині ХХ століття був вкрай нерівномірним і залежав від політичних режимів та історичних умов різних її регіонів. Він коливався від короткочасного піднесення під час Української революції та «українізації» до жорсткої ідеологізації та русифікації за радянської влади, а також політики асиміляції на західноукраїнських землях.

1. Період Української революції (1917–1921 рр.)

Цей короткий час був відзначений значним піднесенням національної свідомості та спробами створення власної національної системи освіти:

Націоналізація освіти: Запровадження української мови як основної мови навчання.

Створення нових інституцій: Заснування Української академії наук (1918 р.), відкриття українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, а також численних гімназій та шкіл.

Розробка освітніх програм: Спроби створити єдину, демократичну систему освіти.

2. Освіта в УСРР / УРСР (Наддніпрянина)

Після встановлення радянської влади розвиток освіти визначався комуністичною ідеологією.

Ліквідація неписьменності (Лікнеп): У 1920–1930-х роках було розгорнуто масштабну кампанію з ліквідації неписьменності серед дорослого населення, що значно підвищило рівень грамотності, особливо в сільській місцевості.

Політика українізації (1920-ті рр.): У рамках політики коренізації радянська влада сприяла розвитку українськомовної освіти на всіх рівнях — від початкових шкіл до вишів. Відбулося збільшення кількості українських шкіл, підготовка україномовних вчителів.

Згортання українізації та репресії (з 1930-х рр.): На початку 1930-х років політика українізації була згорнута. Почалися масові репресії проти української інтелігенції, вчителів, викладачів вишів. Освіта була ідеологізована, єдиним дозволеним методом став соціалістичний реалізм, посилювалася русифікація.

Уніфікація: Система освіти була уніфікована за загальносоюзним радянським зразком.

3. Освіта на західноукраїнських землях

На цих територіях, що перебували у складі Польщі (Галичина, Волинь), Румунії (Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття), освіта розвивалася в умовах асиміляційної політики з боків панівних націй.

Польська політика: У Галичині польська влада проводила політику колонізації освіти, обмежуючи кількість українських шкіл та класів. Український університет у Львові було закрито. Українська «Рідна школа» діяла як приватна ініціатива товариства «Просвіта».

Румунізація та мадяризація: У Румунії та Угорщині (Закарпаття) ситуація була ще гіршою, українська освіта майже повністю була відсутня в державних установах.

Діяльність приватних товариств: Національні товариства, такі як «Просвіта», відігравали ключову роль у підтримці освіти та культури через приватні школи та читальні.

Отже, перша половина ХХ століття в українській освіті була періодом великих контрастів: від національного піднесення до жорсткого ідеологічного контролю та асиміляції, що відображало трагічну долю українського народу в цей час.

3. Розвиток науки у I половині ХХ ст.

Розвиток української науки в першій половині ХХ століття відбувався у надзвичайно складних і драматичних політичних умовах, що включали революції, війни, зміну державних кордонів та ідеологічний тиск.

1. Період Української революції та становлення науки (1917–1921 рр.)

Незважаючи на військові дії, цей час був позначений значним піднесенням наукової організації.

Створення Української академії наук (УАН): Найважливішою подією стало заснування УАН 14 листопада 1918 року урядом гетьмана Павла Скоропадського.

Перший президент: Першим президентом Академії став всесвітньо відомий вчений-геолог і мінералог **Володимир Вернадський**, який заклав основи її діяльності та визначив пріоритети фундаментальних досліджень.

Інститути та кафедри: Були створені перші інститути та кафедри, що стали базою для подальшого розвитку науки.

2. «Українізація» та розквіт науки в УСРР (1920-ті рр.)

У період радянської політики «українізації» наука отримала певний простір для розвитку.

Нарощування потенціалу: УАН (згодом ВУАН — Всеукраїнська академія наук) перетворилася на провідний науковий центр. Було засновано багато нових науково-дослідних установ.

Видатні вчені:

Володимир Філатов (офтальмологія, пересадка рогівки).

Олександр Богомолець (патофізіологія, ендокринологія).

Дмитро Заболотний (мікробіологія та епідеміологія, перший президент Академії наук УСРР, який обіймав цю посаду після Вернадського).

Михайло Грушевський (історія), який повернувся в Україну і очолив історичні дослідження.

Світове визнання: Українські вчені 1920-х років активно співпрацювали з міжнародною науковою спільнотою і мали значні досягнення.

3. Репресії та ідеологічний тиск (1930-ті — 1940-ті рр.)

З кінця 1920-х років почався період сталінських репресій, що завдав нищівного удару українській науці.

«Шахтинська справа» та процес «Спілки визволення України»: Багато вчених було звинувачено в «буржуазному націоналізмі», шпигунстві та саботажі, заарештовано та розстріляно або відправлено до ГУЛАГу.

Ідеологізація: Наука була поставлена на службу комуністичній ідеології та індустріалізації. Будь-які «інакомислення» заборонялися.

Русифікація: Посилилася політика русифікації наукової сфери, російська мова стала домінуючою в наукових публікаціях та вищій освіті.

4. Наука на західноукраїнських землях

На західноукраїнських землях наукові дослідження розвивалися в інших умовах.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові: Воно продовжувало діяти як неофіційна українська академія наук під польською владою. НТШ видавало фахові журнали, монографії, організовувало конференції, об'єднувало провідних вчених регіону.

Відсутність українського державного університету: Польська влада не дозволила створити український університет, тому діяла лише таємна українська вища школа у Львові.

5. Досягнення у військовий та повоєнний час

Незважаючи на війну, наукові дослідження тривали.

Прикладна наука: Значний розвиток отримали прикладні науки, пов'язані з оборонною промисловістю СРСР.

Створення першого комп'ютера: Наприкінці періоду, у 1951 році, під керівництвом академіка **Сергія Лебедєва** в Києві була створена **МЕСМ** (Мала електронна лічильна машина) — перший комп'ютер у континентальній Європі.

Перша половина ХХ століття в українській науці була періодом великих досягнень, які, на жаль, були перервані та знищені репресивними режимами.

4. Становище української літератури у I половині ХХ ст.

Становище української літератури в першій половині ХХ століття було надзвичайно складним і трагічним. Цей період охоплює епоху модернізму, короткочасне відродження, жорстокі репресії та уніфікацію радянським режимом.

1. Період Української революції та утвердження модернізму (1910-ті — початок 1920-х рр.)

На початку століття українська література відійшла від етнографічно-побутового реалізму попереднього періоду і активно розвивалася в руслі європейського модернізму.

Літературні групи: Діяли групи «Молода муза» (Львів), а в Наддніпрянщині — символістичні та імпресіоністичні кола.

Нові імена: Розквіт творчості таких майстрів, як **Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська**, які підняли українську літературу на світовий рівень.

Період державності (1917–1921 рр.): Короткий час свободи сприяв виданню численних журналів, газет та книг. Література була сповнена ідеями національного визволення та державотворення.

2. «Розстріляне відродження» (1920-ті рр.)

Це найяскравіший та найтрагічніший етап. Політика «українізації» в УСРР створила умови для безпрецедентного розквіту літератури.

Літературні організації: Виникли численні об'єднання:

ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, лідер — **Микола Хвильовий**): виступали за орієнтацію на Європу, а не на Москву («Геть від Москви!»), за високий мистецький рівень.

«Плуг», «Гарт», «Молодняк»: організації, що об'єднували переважно селянських та пролетарських письменників.

Стильове різноманіття: Розвивалися всі модерністські течії: **Микола Хвильовий** (романтизм, імпресіонізм), **Валер'ян Підмогильний** (урбаністичний роман, екзистенціалізм), **Павло Тичина** (символізм, а потім перехід до соцреалізму), **Максим Рильський, Юрій Яновський**.

Трагедія: Кінець 1920-х — початок 1930-х рр. ознаменувався згортанням українізації та масовими репресіями. Письменники були фізично знищені (наприклад, розстріл у Сандармосі), відправлені до ГУЛАГу, або

змушені замовкнути чи писати виключно в рамках ідеології. Самогубство Миколи Хвильового (1933 р.) стало символом кінця цього періоду.

3. Панування соціалістичного реалізму (з 1930-х рр.)

Література потрапила під повний контроль комуністичної партії.

Єдиний метод: Соціалістичний реалізм став єдиним дозволеним стилем. Література перетворилася на інструмент пропаганди.

Цензура: Будь-яка творча свобода була знищена. Тематика обмежувалася прославлянням партії, колективізації, індустріалізації та радянських вождів.

4. Література на західноукраїнських землях

Тут література розвивалася в інших умовах, переважно під польською цензурою, але без такого масового фізичного знищення, як в УРСР.

Діяли такі письменники, як **Богдан-Ігор Антонич**, **Осип Турянський**, які продовжували традиції європейського модернізму та експресіонізму.

Зберігалися зв'язки з еміграцією (наприклад, діяльність **Дмитра Донцова** та його журналу «Літературно-науковий вісник»), що дозволяло зберігати ідею незалежності.

Отже, перша половина ХХ століття для української літератури була періодом найвищого творчого злету, який завершився катастрофою, знищенням еліти та пануванням тоталітарної ідеології.

5. Українське мистецтво у I половині ХХ ст.

Українське мистецтво першої половини ХХ століття — це епоха надзвичайного творчого піднесення та експериментів, яка, на жаль, була перервана війнами та репресіями тоталітарних режимів. Воно розвивалося в руслі загальноєвропейських модерністських течій, але з виразним національним забарвленням.

1. Модернізм та авангард (1900–1920-ті рр.)

На початку століття українське мистецтво активно долучилося до світових авангардних течій.

Кубофутуризм, супрематизм: Видатні митці українського походження, такі як **Казимир Малевич** (засновник супрематизму, автор «Чорного квадрата») та **Олександр Архипенко** (видатний скульптор-кубіст), зробили революційний внесок у світове мистецтво.

«Бойчукізм»: Унікальним явищем стала школа **Михайла Бойчука** (монументаліста, засновника монументального мистецтва в УРСР). Його учні та послідовники (бойчукісти) прагнули створити новий український стиль, що поєднував би візантійські традиції, народне мистецтво та модернізм. Їхні роботи були сповнені національного духу та соціальних ідей.

Графіка та книжкова ілюстрація: Розквіт мистецтва книги пов'язаний з іменами **Георгія Нарбута** — видатного графіка, який створив український державний герб, грошові знаки Української Народної Республіки (УНР) та розробив власний оригінальний стиль, що поєднував українське бароко та модерн.

2. Архітектура та містобудування

Архітектура цього періоду також віддзеркалювала зміну стилів та політичні реалії.

Український модерн: На початку століття набув популярності стиль українського модерну, що використовував національні мотиви (Університетська бібліотека у Києві, Полтавський земський будинок).

Конструктивізм: У 1920-х роках домінував конструктивізм, особливо яскраво представлений у забудові Харкова (тодішньої столиці УСРР) — будівля **Держпрому** є світовим шедевром цього стилю.

Сталінський ампір: З 1930-х років архітектура стала монументальною, репресивною та ідеологізованою (сталінський ампір), що прославляла велич СРСР.

3. Театр та музика

Театр «Березіль»: Реформаторський театр, створений **Лесем Курбасом** у 1922 році в Києві (згодом переїхав до Харкова). Курбас був новатором світового рівня, який використовував авангардні методи, гротеск та символізм.

Музика: Композитори, такі як **Микола Леонтович** (автор всесвітньо відомого «Щедрика»), **Кирило Стеценко** та **Борис Лятошинський**, активно розвивали українську професійну музику.

4. Репресії та знищення мистецтва

Як і в літературі, 1930-ті роки стали часом знищення мистецької еліти:

«Розстріляне відродження» у мистецтві: Більшість художників-бойчукістів, **Лесь Курбас**, **Нарбут** (помер раніше) та багато інших були репресовані. Їхні твори знищувалися як «націоналістичні».

Соціалістичний реалізм: Єдиним дозволеним напрямком став соціалістичний реалізм, який вимагав ілюстративності, героїзації радянської влади та відмови від будь-якого експериментаторства.

Перша половина ХХ століття залишила по собі блискучу, але трагічну спадщину українського мистецтва, яке, незважаючи на всі перешкоди, змогло заявити про себе на світовому рівні.

6. Соціально-економічне становище українських земель на передодні війни.

Напередодні Першої світової війни (літо 1914 року) українські землі перебували у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Їхнє соціально-економічне становище було вкрай складним, характеризувалося нерівномірним розвитком, колоніальним статусом регіонів та глибокими соціальними протиріччями.

Українські землі у складі Російської імперії (Наддніпрянина та Південь)

Цей регіон був економічно розвиненішим, але мав виражені імперські риси.

1. Промисловість: Індустріальний центр імперії

Високий рівень розвитку: Українські губернії виробляли значну частку загальноімперської продукції: понад 60% вугілля, 50% чавуну та сталі, 80% цукру.

Ключові галузі: Донбас, Кривбас та Південь України були осередками важкої промисловості, металургії та машинобудування. Правобережжя спеціалізувалося на цукровій промисловості.

Колоніальний та монополістичний характер: Промисловість контролювалася переважно іноземним (французьким, бельгійським, британським) та російським капіталом. Формувалися великі монополії (синдикати «Продамет», «Продуголь»). Прибутки вивозилися за межі України.

Робітничий клас: Швидко зростає численний робітничий клас, який працював у важких умовах і був активною силою соціальних рухів.

2. Сільське господарство: «Житниця Європи»

Товарне виробництво: Сільське господарство було високотоварним, орієнтованим на експорт зерна (переважно пшениці) через чорноморські порти (Одеса, Миколаїв, Херсон).

Земельна нерівність: Зберігалася велике поміщицьке землеволодіння. Близько 50% землі належало поміщикам та державі, тоді як більшість селян страждала від малоземелля.

Аграрне перенаселення: В селах спостерігалася аграрне перенаселення, що призводило до бідності та масових сезонних міграцій селян у пошуках роботи.

Українські землі у складі Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття)

Цей регіон залишався економічно відсталим та аграрним придатком імперії Габсбургів.

1. Сільське господарство: Аграрна відсталість

Перевага сільського господарства: Економіка була майже виключно аграрною, з низьким рівнем розвитку техніки.

Малоземелля та бідність: Українські селяни мали мізерні наділи. Польські та угорські поміщики володіли більшістю орних земель та лісів. Регіон був найбіднішим в імперії.

Масова еміграція: Економічні труднощі стали причиною масової трудової еміграції мільйонів українців до Америки наприкінці XIX — на початку XX століття.

2. Промисловість: Сировинна база

Слаборозвинена промисловість: Промисловість мала сировинний характер.

Ключові галузі: Розвивалися нафтовидобувна (Бориславський басейн, що давав близько 5% світового видобутку нафти на той час), лісопильна та соляна промисловість.

Колоніальний статус: Відень розглядав регіон як джерело сировини та ринок збуту для розвиненіших західних провінцій. Обробна промисловість була занедбана.

Загальні висновки

Напередодні війни українські землі були економічно розділені, але мали спільні риси:

Нерівномірність розвитку: Високорозвинена промисловість Сходу співіснувала з відсталим сільським господарством Заходу.

Залежний статус: Обидва регіони були сировинними придатками та ринками збуту для своїх імперських центрів.

Гострі соціальні протиріччя: Глибока майнова нерівність між панівними класами (поміщиками, великими капіталістами) та трудовим народом (селянами, робітниками) створювала вибухову ситуацію, що сприяла поширенню соціалістичних та національно-визвольних ідей.

7. Причини та характер Першої світової війни.

Причини та характер Першої світової війни (1914–1918 рр.) є ключовими для розуміння однієї з найкривавіших подій в історії людства.

Причини Першої світової війни

Причини війни були комплексними, довгостроковими та системними. Вони виникли внаслідок загострення протиріч між провідними імперіалістичними державами світу наприкінці XIX – на початку XX століття:

Загострення імперіалістичних протиріч та боротьба за переділ світу: Головною причиною було зіткнення інтересів великих держав. Німеччина, яка швидко розвивалася економічно та військово, прагнула отримати більше колоній, ринків збуту та джерел сировини, що належали Британії та Франції.

Боротьба за сфери впливу: Конфлікт інтересів проявився у кількох ключових регіонах:

Балкани («порохова діжка Європи»): Австро-Угорщина та Росія змагалися за домінування на Балканах, використовуючи як інструменти Сербію та слов'янські народи (Росія), або намагаючись придушити національні рухи (Австро-Угорщина).

Близький Схід: Німеччина прагнула закріпитися в Османській імперії (будівництво Багдадської залізниці), що суперечило інтересам Британії та Росії.

Гонка озброєнь: Постійне нарощування військових сил, створення нових видів зброї (літаки, підводні човни, танки, хімічна зброя) та військово-морських флотів (особливо між Німеччиною та Британією).

Створення військово-політичних блоків: Європа була розділена на два ворогуючі табори:

Антанта (Франція, Велика Британія, Російська імперія, згодом США та Італія).

Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, яка згодом вийшла з нього та приєдналася до Антанти) / **Четверний союз** (Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія, Болгарія).

Націоналізм та прагнення до незалежності: Прагнення пригноблених народів (поляків, українців, чехів, сербів) до створення власних держав також додавало напруги в імперіях.

Вбивство ерцгерцога: Формальним приводом до війни стало вбивство спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда сербським націоналістом Гаврилом Принципом у Сараєво 28 червня 1914 року.

Характер Першої світової війни

Характер війни визначається її цілями, методами та масштабами.

1. **Імперіалістичний:** З обох боків війна велася за переділ колоній, ринків збуту, джерел сировини та сфер впливу. Вона не мала справедливого чи визвольного характеру для основних її учасників.

2. **Загарбницький (агресивний):** Кожна з великих держав мала загарбницькі плани щодо територій інших країн (наприклад, Німеччина прагнула захопити Бельгію та частину Франції; Росія — західноукраїнські землі та Константинополь).

3. **«Тотальна війна»:** Це була перша війна, яка охопила не лише фронт, але й тил. Вся економіка держав була переведена на військові рейки, відбулася мобілізація всіх ресурсів — людських, матеріальних, фінансових.

4. **Позиційний характер:** Після початкових маневрених боїв війна набула затяжного позиційного характеру. Війська «зарилися в землю», створивши лінії оборони (окопи, дротяні загородження) протяжністю сотні кілометрів, що призвело до величезних втрат.

5. **Масове застосування нової техніки:** Вперше були застосовані танки, бойова авіація, підводні човни, отруйні гази (хімічна зброя), що значно збільшило руйнівну силу конфлікту.

Для українців війна була **братовбивчою**, оскільки вони воювали по різні боки фронту (у складі російської та австро-угорської армій) за чужі імперські інтереси.

8. Національний рух на західноукраїнських землях у роки війни.

Національний рух на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) відбувався в умовах воєнного часу, репресій та зміни фронтової лінії, що постійно переходила з рук в руки. Рух був розділений між двома протилежними політичними орієнтаціями — проавстрійською та промосковською.

1. Проавстрійська (австрофільська) орієнтація

Більшість українських політичних сил Галичини та Буковини, що легально діяли в Австро-Угорщині до війни (народовці, радикали, соціал-демократи), підтримали імперію Габсбургів у війні проти Росії. Вони сподівалися, що у разі перемоги Австрія надасть українцям автономію або ж дозволить створити єдину українську провінцію (об'єднавши Галичину, Буковину та, можливо, Закарпаття).

- **Головна Українська Рада (ГУР):** Створена у Львові 1 серпня 1914 року. Це був міжпартійний координаційний центр, який став політичним представником українського руху.

- **Союз визволення України (СВУ):** Створений у Відні емігрантами з Наддніпрянщини (Д. Донцов, А. Жук). СВУ ставив за мету боротьбу за створення незалежної Української держави на уламках Російської імперії. Вони активно працювали з українськими військовополоненими з російської армії.

- **Формування легіону УСС:** ГУР ініціювала створення українського військового формування у складі австрійської армії — **Легіону Українських січових стрільців (УСС)**. «Усусуси» стали символом української звитяги та першим українським національним військом новітньої доби. Вони брали участь у ключових боях, зокрема на горі Маківка.

2. Проросійська (москвофільська) орієнтація

Частина населення, переважно так звані «москвофіли» або «старорусини», орієнтувалися на Росію, вважаючи українців частиною єдиного російського народу і сподіваючись на об'єднання всіх «руських» земель під владою царя.

- **«Карпато-русский освободительный комитет»:** Створений у Києві після окупації російськими військами частини Галичини.

- **Переслідування:** Після вступу російських військ до Галичини (Галицька битва, 1914 р.), австрійська влада жорстоко переслідувала москвофілів, розгорнувши терор та створивши концентраційні табори **Талергоф** та **Терезин**, куди відправляли підозрюваних у симпатіях до Росії.

3. Окупаційні режими та репресії

Обидві імперії, окупувавши частини західноукраїнських земель, проводили жорстку асиміляційну політику:

- **Російська окупація (Галицьке генерал-губернаторство):** Російська адміністрація (на чолі з графом Г. Бобринським) закривала українські школи, товариства «Просвіта», забороняла українську мову, насаджувала російську мову та православ'я, репресувала греко-католицьке духовенство.

- **Австрійська влада:** Також посилила цензуру та переслідування будь-яких проявів нелояльності, особливо після відступу російських військ.

Значення національного руху в роки війни

Незважаючи на розкол та репресії, національний рух у роки війни мав важливе значення:

- **Військовий досвід:** Легіон УСС став основою для формування української армії під час визвольних змагань 1917–1921 рр.

- **Політичний досвід:** Діяльність ГУР та СВУ заклала основи української дипломатії та політичної боротьби за незалежність.

- **Збереження ідеї:** В умовах війни українська еліта зуміла зберегти ідею української державності, що стала ключовою після розпаду імперій у 1917–1918 рр.

9. Українські політичні сили та громадські організації Наддніпрянщини напередодні війни.

Напередодні Першої світової війни (1914 р.) на Наддніпрянщині (у складі Російської імперії) український національний рух перебував у складних умовах. Після відносно лібералізації, спричиненої революцією 1905–1907 років, настала Столипінська реакція, яка знову посилила репресії, цензуру та національний гніт (зокрема, заборону української мови в судах, земствах, школах).

Українські політичні сили та громадські організації діяли в умовах напівлегальності або легальної культурної роботи.

Політичні сили

Український політичний рух був представлений кількома партіями, які поділялися за ідеологією (соціалістичні, ліберальні) та тактикою, але спільною для більшості була ідея автономії України в складі федеративної Росії, і лише невелика частина виступала за повну незалежність.

1. Товариство українських поступовців (ТУП):

- **Характер:** Найвпливовіша та найширша позапартійна громадсько-політична організація. Створена у 1908 році.

- **Лідери:** Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Євген Чикаленко, Володимир Винниченко.

- **Мета:** Об'єднання всіх українських сил для легальної боротьби за національні та культурні права українського народу, автономія України.

- **Діяльність:** Ведення парламентської роботи в Державній думі через Українську думську фракцію, видавнича діяльність (журнал «Украинская жизнь» у Москві).

2. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП):

- **Характер:** Соціалістична партія, яка поєднувала соціальні вимоги з національними.

- **Лідери:** Володимир Винниченко, Симон Петлюра.

- **Мета:** Захист інтересів робітників, боротьба за соціалізм та національно-територіальну автономію України.

3. Партія соціалістів-революціонерів (есери):

- **Характер:** Активна серед селянства, виступала за соціалізацію землі. Мала також українську фракцію.

4. Українська народна партія (УНП):

- **Характер:** Невелика, але найбільш радикальна партія, заснована Миколою Міхновським.

◦ **Мета:** Єдина партія, яка відкрито виступала за повну державну незалежність України. Їхня програма містилася в брошурі «Самостійна Україна».

Громадські та культурні організації

Через утиски політичної діяльності, громадські організації часто ставали центрами національного життя.

«Просвіта»: Мережа культурно-освітніх товариств. Їхня діяльність на Наддніпрянщині була дозволена лише після 1905 року, але в 1910 році царський уряд їх заборонив (крім Одеської). Вони займалися поширенням освіти, створенням бібліотек, читалень, хорів та театрів.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ): Хоча основний центр був у Львові, воно об'єднувало науковців з усієї України і було головним науковим осередком українства.

Українські клуби та гуртки: У великих містах (Київ, Харків, Одеса) діяли напівлегальні клуби, де збиралася інтелігенція для обговорення культурних та політичних питань.

Напередодні війни український рух був роздрібнений і придушений імперською реакцією, але він зберіг свій організаційний потенціал та кадри, які після початку революції 1917 року швидко відновили свою діяльність і очолили боротьбу за незалежність.

10. Воєнні дії на території України.

Під час Першої світової війни територія України стала ареною запеклих бойових дій між військами **Російської імперії** (Південно-Західний фронт) та **Австро-Угорщини** і Німеччини (Східний фронт). Фронт неодноразово переходив через українські землі, спричиняючи значні руйнування та жертви.

Основні воєнні дії на території України:

1914 рік: Галицька битва

- **Початок війни:** Бойові дії на території України розпочалися в серпні 1914 року.

- **Галицька битва (серпень – вересень 1914 р.):** Це була перша велика стратегічна битва війни на Східному фронті. Російські війська Південно-Західного фронту завдали нищівної поразки австро-угорській армії.

- **Наслідки:** Росія окупувала Східну Галичину та Північну Буковину, захопивши Львів, Галич, Чернівці. Було створено **Галицьке генерал-губернаторство**, яке проводило політику русифікації.

1915 рік: Втрата завойованих територій

- **Горлицький прорив (травень 1915 р.):** Німецькі та австро-угорські війська здійснили потужний контрнаступ (Горлицький прорив), який змусив російську армію відступити з Галичини, Буковини та частини Волині.

- **Наслідки:** До осені 1915 року російські війська втратили майже всі завойовані території. Лінія фронту стабілізувалася на лінії Кам'янець-Подільський — Тернопіль — Дубно.

1916 рік: Брусилівський (Луцький) прорив

- **Брусилівський прорив (травень – вересень 1916 р.):** Найбільша наступальна операція російської армії в роки війни, яку провів генерал Олексій Брусилов. Російські війська прорвали фронт австро-угорців на великій ділянці, знову захопили значну частину Галичини та Буковину, включаючи Чернівці.

- **Наслідки:** Цей прорив був тактично успішним, але не призвів до стратегічного перелому у війні. Він виснажив російську армію і змусив Німеччину перекинути війська із Західного фронту.

1917 рік: Занепад та революція

- **Літній наступ (червень – липень 1917 р., «наступ Керенського»):** Остання спроба російського Тимчасового уряду переломити хід війни закінчилася катастрофічною поразкою та відступом.

- **Розвал фронту:** Після Лютневої революції 1917 року в Росії відбулося масове дезертирство та розвал армії. Боездатність військ була втрачена.

Завершення

Воєнні дії на території України тривали до початку 1918 року, коли в результаті Берестейського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною) російські війська покинули українську територію, а на їх місце прийшли німецькі та австро-угорські війська для підтримки Української Центральної Ради.

11. Легіон Українських січових стрільців (УСС).

Легіон Українських січових стрільців (УСС) — це українське національне військове формування у складі австро-угорської армії під час Першої світової війни. Це була перша за багато століть українська військова частина, яка мала значний вплив на національно-визвольний рух.

Формування та склад

- **Ініціатива:** Ідея створення українського підрозділу виникла у політичних колах Галичини (Головна Українська Рада) на початку війни, з метою боротьби проти Російської імперії за незалежність України.

- **Дата створення:** Офіційно Легіон було сформовано в серпні 1914 року.

- **Склад:** До лав УСС вступали члени довоєнних українських напіввійськових організацій — «Січ», «Сокіл», «Пласт». Незважаючи на велику кількість добровольців (понад 20 тисяч), австрійське командування, побоюючись українського сепаратизму, дозволило сформувати лише невеликий легіон чисельністю близько 2,5 тисяч вояків.

- **Командування:** Першим командиром був отаман Михайло Галущинський.

Бойовий шлях та ключові битви

Легіон УСС брав участь у найважчих боях на Східному фронті, переважно в Карпатах та на Галичині.

1. **Битва на горі Маківка (квітень – травень 1915 р.):** Це був перший великий бій УСС. Стрільці успішно відбили численні атаки російських військ на стратегічно важливу гору Маківка в Карпатах. Ця битва стала символом бойової звитяги українського війська.

2. **Бої за гору Лисоня (вересень 1916 р.):** Під час Брусилівського прориву російські війська завдали великих втрат легіону УСС під горою Лисоня поблизу Бережан. Багато стрільців потрапили в полон, але вони проявили неабияку стійкість.

3. **Похід на Київ та бої в Наддніпрянщині:** Після розвалу Російської імперії та підписання Берестейського миру (1918 р.) УСС у складі австро-німецьких військ увійшли на Наддніпрянщину для підтримки Української Центральної Ради, де виконували військові та охоронні функції.

Значення та наслідки діяльності

Легіон УСС, незважаючи на свою невелику чисельність, відіграв величезну роль в українській історії:

Символ відродження: Він став першим діючим українським національним військом новітньої доби, що підняло бойовий дух українців.

Кадри для армії УНР та ЗУНР: УСС виховали сотні старшин (офіцерів), які після війни склали кістяк командного складу Української Галицької Армії (УГА) Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Армії УНР.

Культурний феномен: Стрільці створили унікальну культуру — писали пісні (стрілецькі пісні), вірші, видавали пресу («Шляхи»), що стало важливою частиною української національної спадщини.

Політичний чинник: УСС були політично свідомим військом, яке боролось не за Австрію, а за ідею незалежної України.

12. Наслідки війни.

Наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) були глобальними за своїм масштабом і докорінно змінили політичну карту світу та долю українських земель.

Глобальні наслідки

1. **Людські втрати та руйнування:** Війна забрала життя близько 10 мільйонів військових і мільйонів цивільних, спричинила величезні матеріальні руйнування, особливо на територіях, де проходили бойові дії (в тому числі на Західній Україні).

2. **Розпад імперій:** Війна призвела до краху чотирьох імперій, у складі яких перебували більшість європейських народів, що не мали державності:

- Російської імперії (1917 р.);
- Німецької імперії (1918 р.);
- Австро-Угорської імперії (1918 р.);

о Османської імперії (1922 р.).

3. **Утворення нових держав:** На руїнах імперій виникли нові незалежні держави: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія.

4. **Зміна світового лідерства:** Європейські держави були виснажені, і лідерство у світі перейшло до США.

5. **Встановлення нового світопорядку:** Була створена **Ліга Націй** — перша міжнародна організація для підтримки миру та співробітництва (хоча вона виявилася неефективною).

6. **Посилення радикальних ідеологій:** Війна та її наслідки (економічна криза, соціальна напруга) сприяли поширенню радикальних ідеологій — комунізму (більшовицький переворот в Росії 1917 р.), фашизму та нацизму.

Наслідки для України

Для України Перша світова війна мала як негативні, так і позитивні (в перспективі) наслідки:

Масштабні руйнування та жертви: Українські землі стали основним театром бойових дій на Східному фронті. Були знищені сотні міст і сіл, мільйони українців були мобілізовані до армій імперій і загинули.

Братовбивчий характер: Українці воювали один проти одного (в російській та австрійській арміях), що роз'єднувало націю.

Початок національно-визвольних змагань: Розпад імперій дав українцям історичний шанс на відновлення власної державності. Це призвело до Української революції 1917–1921 років та створення УНР і ЗУНР.

Здобуття військового досвіду: Створення Легіону УСС та українських військових частин в російській армії (наприклад, корпус П. Скоропадського) дало необхідні військові кадри для армій УНР та ЗУНР.

Зміна політичної свідомості: Війна посилила національну свідомість українців, які зрозуміли, що лише власна держава може гарантувати їхнє виживання та розвиток.

13. Берестейський мир.

Берестейський мир (або Берестейський мирний договір) — це важлива подія в історії України та Першої світової війни. Це був сепаратний мирний договір, укладений між Українською Народною Республікою (УНР) та державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією та Болгарією).

Дата та місце

9 лютого 1918 року (27 січня за старим стилем)

Місто **Берестя** (Брест-Литовськ), де проходили загальні мирні переговори.

Учасники

З одного боку: Делегація Української Центральної Ради (УЦР), яка представляла Українську Народну Республіку.

З іншого боку: Делегації Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Османської імперії та Болгарського царства.

Основні положення договору

Берестейський мир став першим мирним договором, укладеним під час Першої світової війни, і першим міжнародним визнанням Української Народної Республіки як суверенної держави.

Припинення війни: УНР та держави Четверного союзу офіційно припиняли стан війни між собою.

Міжнародне визнання УНР: Німеччина та її союзники визнали УНР незалежною державою. Це було критично важливо для молоді української дипломатії.

Встановлення кордонів: Кордони між УНР та Австро-Угорщиною, а також між УНР та Німеччиною мали проходити по лінії довоєнного кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Економічні зобов'язання (постачання продовольства): УНР зобов'язувалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині значну кількість продовольства (хліб, м'ясо, цукор) та сировини в обмін на військово-технічну допомогу.

Додаткова таємна угода (Австро-Угорщина та УНР): Пізніше була укладена таємна угода, за якою Австро-Угорщина зобов'язувалася об'єднати українські землі Галичину, Буковину та Закарпаття в єдиний автономний край у складі імперії до 20 липня 1918 року (ця умова так і не була виконана).

Значення та наслідки

Порятунок державності: На момент підписання миру більшовицькі війська вже захопили Київ. Договір дозволив УЦР звернутися по військову допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини.

Відновлення влади УЦР: Завдяки німецьким та австро-угорським військам більшовиків було вигнано з України, і влада Української Центральної Ради була відновлена.

Міжнародний статус: Україна вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права.

Економічні проблеми: Необхідність виконання зобов'язань щодо постачання продовольства призвела до конфліктів між окупаційною адміністрацією та українським селянством, що стало однією з причин падіння Центральної Ради та приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського.

Берестейський мир став першим і останнім міжнародним договором УНР, який, попри свою суперечливість, дав Україні тимчасовий перепочинок та шанс на утвердження державності.

14. Етапи діяльності та причини падіння Центральної Ради.

Українська Центральна Рада (УЦР) була першим українським представницьким органом, що відіграв ключову роль в Українській революції 1917–1921 років та проголошенні незалежності України. Її діяльність поділяється на кілька етапів, кожен з яких відзначався зміною політичних орієнтацій та посиленням радикалізму рішень.

Етапи діяльності Центральної Ради

Етап 1: Створення та боротьба за автономію (Березень – Червень 1917 р.)

15 березня 1917 р.: Створення УЦР у Києві з ініціативи українських партій та громадських організацій. Головою обрано **Михайла Грушевського**.

Мета: Спочатку УЦР позиціонувала себе як координаційний центр національного руху, що виступав за **національно-територіальну автономію України** у складі демократичної Росії.

Перший Універсал (10 червня 1917 р.): Після відмови російського Тимчасового уряду визнати автономію, УЦР проголосила автономію України в односторонньому порядку та створила свій виконавчий орган — **Генеральний Секретаріат** (фактично уряд).

Етап 2: Компроміс та розширення автономії (Червень – Жовтень 1917 р.)

Другий Універсал (3 липня 1917 р.): Після переговорів із Тимчасовим урядом УЦР відмовилася від одностороннього проголошення автономії, визнавши Тимчасовий уряд вищим органом влади. Російська сторона, у свою чергу, визнала УЦР та Генеральний Секретаріат як регіональний орган.

Зміцнення позицій: УЦР поповнилася представниками інших національностей, перетворившись на повноправний український парламент.

Етап 3: Проголошення УНР та федеративні зв'язки (Жовтень – Грудень 1917 р.)

Більшовицький переворот у Петрограді (жовтень 1917 р.): Після захоплення влади більшовиками УЦР не визнала їхній уряд.

Третій Універсал (7 листопада 1917 р.): УЦР проголосила **Українську Народну Республіку (УНР)** як автономію, але з наміром зберегти федеративні зв'язки з небільшовицькою Росією. Було проведено демократичні реформи (8-годинний робочий день, скасування смертної кари).

Етап 4: Незалежність та боротьба за владу (Січень – Квітень 1918 р.)

Четвертий Універсал (9 січня 1918 р. (22 січня за н. ст.): В умовах агресії більшовицької Росії та наступу більшовицьких військ на Київ УЦР проголосила **повну державну незалежність УНР**.

Берестейський мир (9 лютого 1918 р.): УЦР уклала сепаратний мир з країнами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина), отримавши міжнародне визнання та військову допомогу проти більшовиків.

Відновлення влади: За допомогою німецьких та австро-угорських військ більшовиків було вигнано з України, і УЦР повернулася до Києва.

Причини падіння Центральної Ради

Падіння УЦР сталося внаслідок успіхів. 29 квітня 1918 року вона була повалена в результаті державного перевороту, організованого німецьким командуванням, яке привело до влади гетьмана Павла Скоропадського.

Основні причини падіння:

1. **Нездатність створити дієздатну армію:** УЦР сповідувала ідеї пацифізму та не приділяла достатньої уваги розбудові регулярної,

дисциплінованої армії, що зробило її залежною від іноземної військової допомоги.

2. **Відсутність сильної адміністрації на місцях:** Влада УЦР у регіонах була слабкою, що дозволяло більшовикам чи анархістам (наприклад, загонам Махна) легко захоплювати контроль над територіями.

3. **Непослідовність соціально-економічної політики:** Закони про землю, які були популістськими та нереалістичними, відштовхнули від УЦР помірковані кола, землевласників та німецьке командування.

4. **Залежність від німецьких військ:** Після повернення до Києва УЦР повністю залежала від військової присутності Німеччини та Австро-Угорщини, які диктували свої умови та були незадоволені нездатністю УЦР виконати зобов'язання щодо постачання продовольства за Берестейським миром.

5. **Втрата довіри населення:** Непопулярні реквізиції продовольства німцями, на які УЦР не могла вплинути, призвели до втрати підтримки серед селянства.

6. **Внутрішні конфлікти та відсутність єдності:** Постійні розбіжності між різними партіями всередині УЦР послаблювали її ефективність.

15. Гетьманат Павла Скоропадського.

Гетьманат Павла Скоропадського — це форма державного устрою України (офіційна назва — Українська Держава), яка існувала з 29 квітня до 14 грудня 1918 року. Це був авторитарний, консервативний режим, встановлений в результаті державного перевороту за підтримки німецько-австрійських окупаційних військ.

Прихід до влади

Павло Скоропадський, генерал-лейтенант російської армії та нащадок козацького гетьманського роду, очолив державний переворот 29 квітня 1918 року.

Причини перевороту: Німецьке командування та консервативні кола України (землевласники, промисловці) були незадоволені нездатністю Центральної Ради забезпечити стабільність, виконати умови Берестейського миру щодо постачання продовольства та провести ефективну аграрну політику.

Результат: Центральну Раду було розпущено, а Скоропадський проголосив себе **Гетьманом всієї України**.

Внутрішня політика Гетьманату

Режим Скоропадського відрізнявся від соціалістичних експериментів Центральної Ради. Він спирався на помірковані та консервативні сили.

Політичний устрій: Встановлено режим особистої влади гетьмана. Було скасовано реформи УЦР, але збережено деякі елементи державності.

Економічна політика:

Відновлено приватну власність на землю.

Створено стабільну фінансову систему, запроваджено український карбованець.

Відновлено промисловість та торгівлю, що сприяло економічній стабілізації.

Проте політика повернення землі поміщикам викликала масове селянське невдоволення та повстання.

Адміністративний апарат: Замість комісарів УЦР на місця повернулися старости та земства.

Армія: Розпочато процес формування регулярної, професійної армії, але він не був завершений.

Культурно-освітня діяльність

Це найуспішніша сфера діяльності Гетьманату. Всупереч політичному авторитаризму, Скоропадський активно підтримував розвиток української культури та науки.

- **Заснування Української академії наук (УАН):** 14 листопада 1918 року була створена УАН (перший президент — Володимир Вернадський).

- **Освіта:** Засновано два нових державні університети (у Києві та Кам'янці-Подільському), відкрито понад 150 українських гімназій, створено Національну бібліотеку, Національний театр, Національну оперу.

- **Українізація:** Проводилася поміркована українізація освіти та адміністрації.

Зовнішня політика

Українська Держава була визнана країнами Четверного союзу.

- **Залежність від Німеччини та Австро-Угорщини:** Режим повністю залежав від присутності окупаційних військ. Німці диктували умови та вивозили продовольство з України.

- **Відносини з Росією:** Велася переговори з небільшовицькою Росією про майбутню федерацію, що викликало невдоволення українських патріотичних сил.

Причини падіння Гетьманату

Гетьманат проіснував лише 7,5 місяців і був повалений в результаті антигетьманського повстання на чолі з Директорією УНР.

1. **Соціальна політика:** Політика Скоропадського в інтересах поміщиків викликала масовий спротив селянства (повстання на чолі з Махном, Зеленим та ін.).

2. **Відсутність широкої підтримки:** Режим не мав опори в широких масах населення; соціалістичні партії були в опозиції.

3. **Зовнішній фактор:** Поразка Німеччини та Австро-Угорщини в Першій світовій війні (листопад 1918 р.) позбавила гетьмана військової опори.

4. **Федеративна грамота:** Спроба Скоропадського укласти федеративний союз із небільшовицькою Росією остаточно відштовхнула від нього українську інтелігенцію та військових.

14 грудня 1918 року війська Директорії розбили гетьманські загони під Мотовилівкою та захопили Київ. Скоропадський зрікся влади і втік до Німеччини.

16. Діяльність Директорії.

Директорія Української Народної Республіки (УНР) — це колективний орган державної влади, який очолив Україну після повалення Гетьманату Павла Скоропадського. Вона діяла з листопада 1918 року до кінця 1920 року і була останнім легітимним урядом незалежної України в той період.

Створення та прихід до влади

Листопад 1918 р. — Створена у Києві як тимчасовий орган для організації антигетьманського повстання.

Склад: Спочатку складалася з п'яти членів, лідерами були **Володимир Винниченко** (голова) та **Симон Петлюра** (головний отаман військ УНР).

14 грудня 1918 р. — Після перемоги військ Директорії над гетьманськими військами під Мотовилівкою, Директорія урочисто вступила до Києва, відновивши Українську Народну Республіку.

Основні етапи та діяльність

Етап 1: Відновлення УНР та соціальні реформи (Грудень 1918 р. – Лютий 1919 р.)

Відновлення демократії: Були скасовані всі закони Гетьманату. Відновлювалися демократичні свободи та діяльність соціалістичних партій.

Аграрна реформа: Проголошено конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх селянам. Це забезпечило початкову підтримку Директорії серед селянства.

Трудовий конгрес: У січні 1919 року в Києві був скликаний Трудовий конгрес України (тимчасовий парламент), який підтвердив легітимність влади Директорії.

Етап 2: Акт Злуки та боротьба на два фронти (Січень – Квітень 1919 р.)

22 січня 1919 р. — **Акт Злуки:** На Софійській площі в Києві відбулося урочисте проголошення об'єднання УНР та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину соборну Українську державу. Це був найбільший політичний успіх Директорії.

Зовнішня агресія: Директорія зіткнулася з агресією з усіх боків:

Більшовики: Новий наступ радянської Росії (на чолі з Антоновим-Овсієнком), який призвів до втрати Києва в лютому 1919 року.

Денікінці: На півдні діяла Добровольча армія генерала Денікіна (Білогвардійці).

Поляки: На заході тривала польсько-українська війна за Галичину.

Антанта: На півдні України висадилися війська Антанти (французи, греки).

Зміна керівництва: Через невдачі та внутрішні конфлікти Винниченко подав у відставку, і лідером Директорії та головним отаманом став **Симон Петлюра**.

Етап 3: Перший зимовий похід та еміграція (Квітень 1919 р. – Кінець 1920 р.)

Військове становище УНР погіршувалося. Армія була виснажена, а територія УНР скоротилася до невеликого «трикутника смерті» на Волині та Поділлі.

Варшавський договір (квітень 1920 р.): Симон Петлюра уклав військово-політичний союз із Польщею (Юзеф Пілсудський). Польща визнала незалежність УНР, але УНР погодилася на перехід Західної України під владу Польщі.

Спільний наступ на Київ: Українсько-польські війська зайняли Київ у травні 1920 року, але невдовзі були витіснені Червоною армією.

Перший зимовий похід (грудень 1919 р. – травень 1920 р.): Залишки армії УНР здійснили героїчний партизанський рейд тилами денікінців та більшовиків, зберігаючи прапор незалежності.

Причини занепаду діяльності Директорії

Діяльність Директорії завершилася поразкою, і до кінця 1920 року її армія була інтернована в Польщі.

1. **Багатофронтowa війна:** Неможливість одночасно воювати проти п'яти ворогів (більшовики, денікінці, поляки, румуни, анархісти).

2. **Соціальна політика:** Непослідовність аграрної політики (постійні зміни законів) відштовхнула як поміщиків, так і частину селянства.

3. **Внутрішні конфлікти та відсутність єдності:** Постійні суперечки між членами Директорії (соціалісти Винниченко та Петлюра мали різні погляди) та різними політичними партіями.

4. **Відсутність стабільної міжнародної підтримки:** Країни Антанти не підтримали УНР, орієнтуючись на білогвардійську Росію.

5. **Економічна криза:** Гіперінфляція, розруха та голод підривали авторитет влади.

Незважаючи на падіння, Директорія відіграла вирішальну роль у продовженні боротьби за незалежність та укладанні Акта Злуки.

17. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — українська держава, проголошена на західноукраїнських землях (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття) після розпаду Австро-Угорської імперії в результаті Першої світової війни.

Створення та проголошення

Передумови: Розпад Австро-Угорщини створив політичний вакуум влади в Галичині. Польські політики негайно почали захоплювати владу у Львові.

«Листопадовий чин» (1 листопада 1918 р.): Українські військові загопи на чолі з сотником Дмитром Вітовським здійснили військовий переворот у Львові, захопивши ключові адміністративні установи та військові об'єкти, випередивши поляків. Влада перейшла до Української Національної Ради.

13 листопада 1918 р. — Офіційне проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Столиця: Львів (до втрати міста в листопаді 1918 р., потім — Тернопіль, Станіславів).

Державний устрій та влада

ЗУНР будувалася на демократичних засадах.

Законодавчий орган: Українська Національна Рада — виконувала функції парламенту.

Виконавчий орган: Державний Секретаріат — виконував функції уряду (очолювали спочатку Кость Левицький, потім Сидір Голубович).

Президент: Євген Петрушевич — спочатку голова Національної Ради, згодом — диктатор (уповноважений вести війну).

Армія: Українська Галицька Армія (УГА) — регулярна армія, створена на базі Легіону УСС та добровольців. Вона стала потужною боездатною силою.

Внутрішня та зовнішня політика

Внутрішня політика: Проводилися демократичні реформи: українізація адміністрації та судів, прийнято закони про мову, громадянство, земельну реформу (конфіскація поміщицьких земель).

Зовнішня політика: Головним пріоритетом було міжнародне визнання держави та боротьба за її збереження.

Акт Злуки: 22 січня 1919 року в Києві був урочисто проголошений Акт Злуки (об'єднання) ЗУНР з УНР в єдину соборну Українську державу. ЗУНР увійшла до складу єдиної держави як Західна область УНР (ЗОУНР), зберігаючи при цьому певну автономію.

Причини падіння ЗУНР

Незважаючи на високий рівень організації, ЗУНР проіснувала недовго:

Польсько-українська війна (1918–1919 рр.): З перших днів існування ЗУНР була втягнута у війну з Польщею за Львів та Східну Галичину. Польська армія була краще озброєна та мала підтримку країн Антанти (зокрема, Армія Галлера, озброєна Францією).

Міжнародна ізоляція: Країни Антанти (особливо Франція) підтримували ідею сильної Польщі як противаги Німеччині та більшовицькій Росії і не визнали ЗУНР.

Вичерпання ресурсів: Тривала війна виснажила людські та матеріальні ресурси молодій республіці.

Липень 1919 року — після контрнаступу польських військ УГА була змушена відступити за річку Збруч на територію Наддніпрянської України для злуки з армією УНР. Територія ЗУНР була окупована Польщею.

ЗУНР стала важливим епізодом українського державотворення, продемонструвавши високий рівень національної свідомості та самоорганізації західних українців.

Тема 8. Україна в 50-90-х роках 20 ст.-початок 21 ст. та особливості розвитку української культури.

План лекції:

1. Відбудова народного господарства України.
2. Голод 1946-1947 рр.
3. Зовнішньополітична діяльність УРСР.
4. Радянізація західних областей України.
5. Операція «Вісла».
6. Ждановщина в Україні.
7. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр.
8. Зміни в керівництві СРСР та УРСР на початку 1950-х рр.
9. Основні заходи початкового етапу десталінізації.
10. Розвиток економіки України у 1951-1955 рр.
11. Основні положення доповіді М.Хрущова.
12. Опір десталінізації.
13. Реформи М.Хрущова в промисловості та с/г. Розвиток соціальної сфери у хрущовський період.
14. Культура й духовне життя в Україні 1956-1964 рр.
15. Перебудова в Радянському Союзі й Україні.
16. Основні етапи «перебудови».
17. Аварія на Чорнобильській АЕС.
18. Розгортання національно-визвольного руху в Україні.
19. Формування Народного руху України.
20. Декларація про державний суверенітет України. Проголошення незалежності України.

1. Відбудова народного господарства України.

Відбудова народного господарства України відбувалася після завершення двох руйнівних періодів у ХХ столітті: громадянської війни 1917–1921 рр. та Другої світової війни 1941–1945 рр..

Відбудова після громадянської війни (1921–1928 рр.)

Цей період відбудови припав на перехід від політики «воєнного комунізму» до **Нової економічної політики (НЕП)**.

Стан економіки: Після семи років війни та революцій промислове виробництво впало до критичного рівня (у 1920 р. становило близько 10-15% від довоєнного), транспорт був зруйнований, сільське господарство занепало, лютував голод 1921–1923 рр..

Методи відбудови (НЕП):

Заміна продрозкладки продподатком: Селяни отримали стимули до господарювання, що швидко відновило сільське господарство.

Відновлення приватної торгівлі та дрібного виробництва: Дозволено оренду землі та використання найманої праці, що активізувало економіку.

Державний контроль над великою промисловістю: Ключові галузі залишалися в руках держави (трести), але працювали на засадах госпрозрахунку.

Результати: До 1928 року, завдяки НЕПу, основні показники промисловості та сільського господарства України досягли довоєнного рівня.

Відбудова після Другої світової війни (1943–1950-ті рр.)

Друга світова війна завдала Україні колосальних збитків. Було зруйновано понад 700 міст і селищ, тисячі сіл, промислові підприємства, залізниці.

Методи відбудови: Радянське керівництво відмовилося від іноземної допомоги (план Маршалла), відбудова відбувалася за рахунок внутрішніх ресурсів та жорсткої централізації управління.

Примусова праця: Використовувалася праця військовополонених, ув'язнених ГУЛАГу та ентузіазм робітників, які працювали понаднормово.

Пріоритет важкої промисловості: Відбудовувалися насамперед металургійні заводи Донбасу та Придніпров'я, що мало стратегічне значення для СРСР.

«Трудові мобілізації»: Населення України залучалося до обов'язкових відновлювальних робіт (відбудова ДніпроГЕСу, шахт).

Джерела фінансування: Значною мірою відбудова фінансувалася за рахунок ресурсів України, а також репарацій з Німеччини.

Результати: До початку 1950-х років промисловий потенціал України було в основному відновлено та навіть перевищено довоєнний рівень. Проте сільське господарство відновлювалося значно повільніше і супроводжувалося голодом 1946–1947 рр., спричиненим посухою та примусовими хлібозаготівлями.

2. Голод 1946-1947 рр.

Голод 1946–1947 років в СРСР, який охопив переважно південні та центральні регіони України, Молдавію, частину Чорнозем'я та Поволжя, став третім масовим голодом в Україні у ХХ столітті (після 1921–1923 та 1932–1933 років).

Причини голоду

Причини цього голоду носили як об'єктивний (природний), так і суб'єктивний (політичний) характер:

1. **Природний фактор (Засуха):** Головною безпосередньою причиною стала сильна засуха 1946 року, що охопила основні зернові райони. Це призвело до значного зниження врожайності та неврожаю.

2. **Економічне виснаження після війни:** Чотири роки війни та нацистської окупації виснажили матеріальні та людські ресурси України. Сільське господарство було зруйноване, не вистачало техніки, робочої худоби та робочої сили.

3. **Політика хлібозаготівель:** Незважаючи на неврожай та важке становище в сільській місцевості, керівництво СРСР (Й. Сталін) встановило завищені плани хлібозаготівель. Продрозкладка проводилася насильницьким чином, у колгоспів та селян забирали майже весь зібраний врожай, включаючи насіннєвий фонд.

4. **Експорт зерна:** У той самий час СРСР активно експортував зерно в країни Східної Європи, які потрапили до його сфери впливу, а також створював державні резерви на випадок нової війни.

5. **Відсутність допомоги:** Держава не надала достатньої допомоги голодуючим регіонам, а інформація про голод приховувалася.

Перебіг та наслідки голоду

Голод розпочався восени 1946 року і досяг свого піку навесні 1947 року.

Поширення: Найбільше постраждали південні області України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька), де засуха була особливо сильною.

Жертви: Точна кількість жертв голоду в Україні залишається предметом дискусій, але за різними оцінками, вона становить від кількох сотень тисяч до 1 мільйона осіб. Тисячі людей намагалися виїхати в більш благополучні центральні регіони Росії або на Західну Україну.

Кримінальна ситуація: В умовах голоду значно зросла злочинність, випадки канібалізму (як і під час Голодомору 1932–1933 рр.), що свідчило про крайні форми відчаю.

Закінчення: Ситуація почала покращуватися після врожаю 1947 року та зниження планів хлібозаготівель.

Голод 1946–1947 років став трагічним завершенням воєнного лихоліття і показав пріоритет політичних та ідеологічних цілей сталінського керівництва над життям власного народу.

3. Зовнішньополітична діяльність УРСР.

Зовнішньополітична діяльність УРСР була унікальним явищем: формально вона мала статус суверенної держави та суб'єкта міжнародного права, але фактично її зовнішня політика була повністю підпорядкована і диктувалася центральним керівництвом СРСР у Москві.

Основні етапи та особливості зовнішньополітичної діяльності УРСР

1. Міжвоєнний період (1920-ті — 1930-ті рр.)

Номінальна самостійність: Після закінчення громадянської війни УСРР підписала низку двосторонніх мирних договорів з сусідніми державами (Польщею, Литвою, Латвією, Естонією). Ці договори формально фіксували її суверенітет.

Створення СРСР (1922 р.): З утворенням СРСР УСРР делегувала більшість своїх зовнішньополітичних повноважень союзному центру. На практиці це означало, що всі ключові міжнародні питання вирішувалися Москвою.

Відсутність реальної участі: Українські дипломатичні представництва за кордоном були закриті або перетворені на консульства СРСР.

2. Період Другої світової війни та післявоєнний час (1940-ві рр.)

Цей етап став ключовим для формалізації зовнішньополітичного статусу УРСР.

Зміни в Конституції СРСР (1944 р.): Керівництво СРСР, прагнучи отримати додаткові голоси в майбутній міжнародній організації безпеки, внесло зміни до Конституції, надавши союзним республікам (УРСР та БРСР) право мати власні міністерства закордонних справ та укладати міжнародні угоди.

Участь у заснуванні ООН: УРСР взяла участь у роботі установчої конференції в Сан-Франциско. Її делегація підписала **Статут ООН 26 червня 1945 року**. УРСР стала однією з країн-засновниць Організації Об'єднаних Націй та отримала місце в Генеральній Асамблеї.

Міжнародні договори: УРСР підписала Паризькі мирні договори 1947 року з колишніми союзниками Німеччини.

Участь у роботі міжнародних організацій: Українська делегація брала участь у роботі різних органів ООН (наприклад, ЕКОСОП, ЮНЕСКО), але завжди діяла в унісон з позицією СРСР.

3. Період «Холодної війни» (1950-ті — 1980-ті рр.)

Зовнішньополітична діяльність УРСР мала суто формальний характер і використовувалася Москвою як інструмент.

«Голосуюча одиниця»: Місце в ООН використовувалося як додатковий голос СРСР для підтримки радянських ініціатив або блокування західних рішень.

Відсутність самостійності: Міністерство закордонних справ УРСР (МЗС УРСР), яке очолювали такі діячі як Дмитро Мануїльський, Володимир Патон, Георгій Шевель, фактично було філією союзного МЗС. Українські дипломати не могли проводити власну незалежну політику.

Представництво вдома: У Києві діяли лише консульства кількох країн (наприклад, Польщі, Чехословаччини).

Зовнішньополітична діяльність УРСР була яскравим прикладом **«фіктивного суверенітету»**. Вона створила важливий правовий прецедент міжнародного визнання України, який був використаний під час проголошення незалежності в 1991 році, але в реальному вимірі була лише декорацією та інструментом політики Москви.

4. Радянізація західних областей України.

Радянізація західних областей України — це процес насильницького впровадження радянської моделі суспільно-політичного, економічного та культурного життя на територіях, що увійшли до складу УРСР у 1939–1940 рр. (після пакту Молотова-Ріббентропа) та після Другої світової війни (у 1944–1950-х рр.).

Цей процес мав характер соціальної та політичної революції «зверху» і супроводжувався масовими репресіями.

Етапи радянізації

Етап 1: «Вересень 1939» (1939–1941 рр.)

Після вступу Червоної армії на територію Західної України (східні воєводства Польщі) розпочалися перші кроки радянізації.

- **Ліквідація старих структур:** Польську адміністрацію було усунуто, державні інститути ліквідовано.

- **«Народні збори»:** Проведено інспіровані Москвою «Народні збори Західної України», які проголосували за встановлення радянської влади та приєднання до УРСР.

- **Націоналізація та колективізація:** Проведено націоналізацію промисловості та банків. Розпочато примусову колективізацію сільського господарства, що викликало сильний спротив селянства.

- **Репресії та депортації:** Розпочалися арешти польської адміністрації, поміщиків, української інтелігенції та членів націоналістичних організацій. Десятки тисяч людей були депортовані до Сибіру та Казахстану.

Етап 2: Відновлення та поглиблення радянізації (1944–1950-ті рр.)

Після вигнання нацистських окупантів радянська влада повернулася і продовжила процес радянізації з новою силою.

Колективізація: Була завершена суцільна колективізація сільського господарства, що знищило приватне землеволодіння та традиційний уклад села.

Індустріалізація: Проведено індустріалізацію регіону, що супроводжувалося міграцією робочої сили зі східних областей України та Росії.

Боротьба з УГКЦ: У 1946 році на Львівському соборі (який був інспірований НКВС) було проголошено ліквідацію Української греко-католицької церкви та її «добровільне» приєднання до Російської православної церкви. Церковні ієрархи та священики зазнали репресій.

Масові репресії та депортації: Посилено боротьбу з українським національно-визвольним рухом (ОУН та УПА). Сотні тисяч людей були репресовані або депортовані.

Особливості та наслідки радянізації

Опір: Радянізація супроводжувалася потужним збройним опором з боку УПА, який тривав до середини 1950-х років.

Зміна етнічного складу: Внаслідок депортацій українців з Польщі (операція «Вісла») та поляків із Західної України, а також міграції населення зі Сходу, етнічний склад регіону змінився.

Ідеологічний тиск: Впроваджувалася радянська ідеологія, ліквідовувалися національні культурні та освітні установи, насаджувалася російська мова.

Радянізація західних областей України мала глибокі та довгострокові наслідки, знищивши традиційний уклад життя та інституції, але водночас сприяла інтеграції цих земель у склад єдиної УРСР.

5. Операція «Вісла».

Операція «Вісла» (пол. *Akcja «Wisła»*) — це кодова назва військової операції, здійсненої комуністичною владою Польщі у **1947 році** з метою примусової депортації українського населення (переважно лемків, бойків, надсянців, холмщаків) з їхніх етнічних територій на південному сході Польщі до її північних та західних регіонів.

Дата проведення

Операція розпочалася **28 квітня 1947 року** і тривала до кінця липня 1947 року.

Причини та мета операції

Офіційною метою операції було знищення військової бази підтримки для **Української повстанської армії (УПА)**, яка продовжувала свою діяльність на цих територіях після Другої світової війни.

Фактичними причинами та глибинними цілями комуністичного керівництва Польщі (під диктатом Москви) були:

«Остаточне вирішення українського питання»: Планувалося розпорошити українську етнічну меншину по всій Польщі, щоб унеможливити її консолідацію та асимілювати.

Ліквідація підтримки УПА: Влада вважала, що місцеве населення є матеріальною та людською базою для повстанців.

Створення моноетнічної польської держави: СРСР та Польща здійснювали серію депортацій (1944–1951 рр.) для «взаємного обміну населенням» та зміни етнічної карти кордонів.

Приводом для негайного початку операції стала загибель заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Сверчевського в засідці УПА 28 березня 1947 року.

Перебіг та наслідки

Масштаби депортації: В ході операції було примусово переселено близько **140 000 – 150 000 українців**. Деякі джерела вказують цифру до 480 000 осіб, враховуючи депортації 1944-1946 років.

Території виселення: Людей виселяли з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя до північних та західних регіонів Польщі (так звані «повернені землі», що раніше належали Німеччині).

Умови: Депортації проводилися жорстко, під конвоєм військ, часто з обмеженим часом на збори. Сім'ї часто розлучали.

Репресії: Близько 4000 осіб, підозрюваних у співпраці з УПА, були ув'язнені до концентраційного табору в Явожно.

Наслідки:

Знищення етнічних територій: Були спустошені споконвічні українські землі в Польщі.

Ліквідація УПА в Польщі: Операція призвела до припинення діяльності УПА на цій території через втрату бази підтримки.

Порушення прав людини: Операція «Вісла» визнана багатьма істориками та правовими установами (зокрема, Верховною Радою України у 2025 році) як акт депортації та злочин проти людяності.

Розпорошення українців: Українська громада в Польщі була розпорошена та зазнала суттєвої асиміляції.

6. Ждановщина в Україні.

«Ждановщина» — це термін, що позначає ідеологічну кампанію в СРСР у повоєнні роки (середина 1940-х – початок 1950-х рр.), спрямовану на посилення партійного контролю над культурою, наукою та мистецтвом, а також на боротьбу з будь-якими проявами «західництва», «космополітизму» та націоналізму.

Назва походить від імені **Андрія Жданова**, секретаря ЦК ВКП(б), який був головним ідеологом цієї кампанії.

Передумови та мета «ждановщини»

Повоєнна ситуація: Керівництво СРСР було стурбоване зростанням «прозахідних» настроїв серед населення, яке під час війни контактувало із Заходом (військовополонені, остарбайтери) або побачило європейський спосіб життя.

Мета: Ізолювати радянське суспільство від західних впливів, відновити жорсткий ідеологічний контроль та зміцнити сталінський режим.

Прояви «ждановщини» в Україні

В Україні «ждановщина» набула особливого розмаху, оскільки її головним завданням була боротьба з «українським буржуазним націоналізмом».

1. Ідеологічна чистка в культурі та літературі:

Критика таврованих творів: Об'єктами критики стали твори, які нібито відхилялися від засад соціалістичного реалізму. Зокрема, жорсткій критиці піддали українських письменників **Максима Рильського** та **Володимира Сосюру**.

Справа Сосюри: Вірш В. Сосюри «Любіть Україну» був розкритикований як «націоналістичний» (хоча раніше був відзначений Сталінською премією). Це стало сигналом для інших митців.

Звинувачення в націоналізмі: Багатьох митців звинувачували в тому, що вони не дотримуються принципу партійності в мистецтві, ігнорують російську культуру та не прославляють «радянський патріотизм».

2. Боротьба з «космополітизмом» та «західництвом» у науці:

Кампанія супроводжувалася переслідуванням вчених, особливо тих, хто мав контакти із західними колегами або працював у галузях, які вважалися «буржуазними» (наприклад, генетика — «лисенківщина»).

В українських наукових колах шукали «прояви схиляння перед Заходом».

3. Репресивні заходи:

«Ждановщина» не обмежилася критикою; вона супроводжувалася звільненнями з посад, виключеннями зі Спілки письменників, а в деяких випадках — арештами та ув'язненням.

Наслідки «ждановщини»

Занепад культури: Кампанія призвела до нового витка репресій та посилення цензури, що загальмувало розвиток української культури та науки.

Посилення русифікації: Відбулося подальше витіснення української мови та культури з усіх сфер суспільного життя.

Моральний терор: Створила атмосферу страху, доносів та конформізму серед інтелігенції, яка була змушена підлаштовуватися під жорсткі ідеологічні вимоги режиму.

«Ждановщина» була інструментом сталінської влади для удушення будь-яких проявів творчої свободи та національної самобутності, особливо в Україні, де націоналістичні настрої вважалися головною загрозою режиму.

7. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр.

Культурне життя в Україні у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х років проходило в умовах післявоєнної відбудови, що супроводжувалася посиленням ідеологічного тиску сталінського режиму та боротьбою з українським національно-визвольним рухом.

1. Ідеологічний контроль та «Ждановщина»

Ключовою особливістю цього періоду стало панування «ждановщини» — ідеологічної кампанії, спрямованої на уніфікацію культурного життя та боротьбу з будь-якими проявами «західництва», «космополітизму» та «українського буржуазного націоналізму».

Цензура та репресії: Будь-яка творча свобода була знищена. Література та мистецтво мали відповідати єдиному дозволеному стилю — **соціалістичному реалізму**, що вимагав прославляння комуністичної партії та радянської дійсності.

Критика митців: Жорсткій критиці зазнали провідні українські письменники (Максим Рильський, Володимир Сосюра, Юрій Яновський), яких звинуватили у націоналізмі за їхні патріотичні твори.

2. Освіта та наука

Розвиток освіти та науки також був підпорядкований ідеологічним вимогам.

Ліквідація неписьменності: Завершено кампанію з ліквідації неписьменності, особливо на щойно приєднаних західних землях.

Уніфікація: Система освіти була повністю уніфікована за загальносоюзним зразком, посилювалася русифікація вищої освіти.

Наукові досягнення: Попри ідеологічний тиск, відбувалися значні досягнення в окремих галузях науки. Наприклад, у 1951 році під керівництвом академіка **Сергія Лебедєва** в Києві була створена **МЕСМ** (Мала електронна лічильна машина) — перший комп'ютер у континентальній Європі.

«Лисенківщина»: Водночас у біології панувала псевдонаукова теорія Трохима Лисенка, що призвело до застою в генетиці та репресій проти справжніх вчених.

3. Література та мистецтво

Література: Література була пропагандистською, оспівувала відбудову, героїзм радянського народу, дружбу народів (насправді русифікацію).

Театр та кіно: Театральне мистецтво розвивалося, але під суворим контролем. Кінематограф також був ідеологізований, хоча були спроби створити якісні фільми про війну та відбудову.

Архітектура: Домінував монументальний **сталінський ампір** (наприклад, забудова Хрещатика в Києві), що мав демонструвати велич СРСР.

4. Боротьба на Західній Україні

На західноукраїнських землях культурне життя було особливо напруженим.

Ліквідація УГКЦ: У 1946 році УГКЦ була насильницьки ліквідована, її храми передані РПЦ, духовенство репресовано.

Опір: Український національно-визвольний рух (ОУН та УПА) чинив збройний та ідеологічний опір радянській, що також проявлялося в розвитку підпільної культури та літератури.

Культурне життя цього періоду характеризувалося подвійністю: з одного боку, відбудовою установ та інфраструктури, з іншого — тотальним ідеологічним контролем, репресіями та русифікацією.

8. Зміни в керівництві СРСР та УРСР на початку 1950-х рр.

Ключові зміни в керівництві СРСР та УРСР відбулися на початку 1950-х років і були спричинені двома основними подіями: смертю Йосипа Сталіна у 1953 році та зміною керівника Комуністичної партії України.

Зміни в керівництві СРСР (1953 р.)

9 березня 1953 року помер Йосип Сталін, що призвело до боротьби за владу в Кремлі та початку періоду, відомого як «хрущовська відлига».

Ключові фігури та боротьба за владу:

Георгій Маленков: Спочатку очолив Раду міністрів СРСР і став найвпливовішою особою. Виступав за пом'якшення внутрішньої політики та розвиток легкої промисловості.

Лаврентій Берія: Очолив об'єднане Міністерство внутрішніх справ (МВС), яке включало всі спецслужби. Він ініціював перші кроки лібералізації (наприклад, амністія), але був швидко заарештований (вже в червні 1953 р.) та розстріляний своїми конкурентами, які боялися його влади.

Микита Хрущов: Отримав посаду Першого секретаря ЦК КПРС (осінь 1953 р.). Поступово він зосередив у своїх руках всю повноту влади, провівши низку реформ, засудивши культ особи Сталіна на XX з'їзді КПРС (1956 р.) та розпочавши десталінізацію.

Зміни в керівництві УРСР (1953 р.)

В Україні зміни відбулися майже одночасно зі змінами в Москві, що було частиною загальносоюзних процесів.

Звільнення Леоніда Мельникова: У червні 1953 року Леоніда Мельникова було знято з посади Першого секретаря ЦК Компартії України.

Призначення Олексія Кириченка: Новим Першим секретарем ЦК КПУ став Олексій Кириченко.

Значення зміни керівництва УРСР:

Послаблення репресій: Відбулося певне пом'якшення режиму, припинилася жорстка кадрова політика, спрямована на боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом».

Перший українець на чолі КПУ: Вперше після багатьох років (з часів Павла Постишева) комуністичну партію в Україні очолив етнічний українець. Це мало символічне значення.

Початок децентралізації: Хоча Кириченко був лояльним до Москви, він був ставлеником Хрущова і сприяв проведенню його реформ та певній децентралізації управління.

Отже, початок 1950-х років став переломним моментом, що поклав початок кінцю сталінської епохи, пом'якшенню тоталітарного режиму та періоду відносних свобод в СРСР та УРСР.

9. Основні заходи початкового етапу десталінізації.

Основними заходами початкового етапу **десталінізації** (період після смерті Сталіна у 1953 році та особливо після XX з'їзду КПРС у 1956 році) були:

1. Політична реабілітація жертв репресій

Масова амністія: Було звільнено мільйони в'язнів ГУЛАГу, хоча спочатку амністія стосувалася переважно тих, хто отримав невеликі терміни або не був засуджений за політичними статтями.

Створення комісій з перегляду справ: Спеціальні комісії переглядали політичні справи 1930-х — початку 1950-х років. Багатьох безпідставно репресованих було посмертно (або за життя) відновлено в правах та звільнено з таборів.

Реабілітація засуджених комуністів: Спочатку реабілітація торкнулася переважно старих більшовиків та партійних кадрів, знищених під час «Великого терору» 1937–1938 років.

2. Публічне засудження культу особи Сталіна

XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.): Ключовою подією стала таємна доповідь **Микити Хрущова** «Про культ особи та його наслідки», в якій він розкрив злочини Сталіна, масові репресії та беззаконня.

Поширення інформації: Хоча доповідь була «таємною», її текст був розісланий по партійних організаціях, що спричинило шок у суспільстві та відкрило шлях до офіційної критики сталінських методів управління.

3. Демонтаж символів сталінізму

Зміна назв: Міста, вулиці, заводи та колгоспи, названі на честь Сталіна, були перейменовані.

Прибирання пам'ятників: Почалося масове знесення пам'ятників Сталіну.

Перенесення тіла: У 1961 році тіло Сталіна було винесено з Мавзолею Леніна на Червоній площі та поховано біля Кремлівської стіни.

4. Пом'якшення режиму та цензури («Відлига»)

- **Лібералізація:** Відбулося певне послаблення цензури, що сприяло появі нових творів у літературі та мистецтві, які критикували минуле та сталінську епоху (період «Шістдесятників» в Україні).

- **Децентралізація управління:** Були здійснені спроби децентралізувати управління економікою, що дало більше прав республікам (в УРСР це проявилось в активізації національного життя та кадровій політиці).

Ці заходи поклали край масовому терору, але не призвели до повної ліквідації тоталітарної системи чи реальної демократизації суспільства.

10. Розвиток економіки України у 1951-1955 рр.

Розвиток економіки України у 1951–1955 роках відбувався в контексті загальносоюзного післявоєнного відновлення, що завершувалося, та початку нового етапу розвитку — періоду «відлиги» і реформ Микити Хрущова.

Загальна характеристика періоду

Завершення відбудови: До початку 1950-х років основний промисловий потенціал України (Донбас, Придніпров'я) був відновлений та навіть перевищив довоєнні показники завдяки концентрації ресурсів на важкій промисловості.

Початок нових реформ: Після смерті Сталіна (1953 р.) ініціативи нового керівництва СРСР були спрямовані на певну децентралізацію управління та спроби вирішити застарілі проблеми сільського господарства.

Промисловість

Промисловість розвивалася високими темпами, продовжуючи орієнтацію на важке машинобудування та видобуток сировини.

Пріоритет важкої індустрії: Металургія, вугільна та хімічна промисловість залишалися локомотивами економіки. Відбудовувалися та модернізувалися підприємства-гіганти.

Науково-технічний прогрес: У цей період відбулися важливі науково-технічні досягнення, які заклали основи нових галузей:

Створення першого комп'ютера: У 1951 році в Києві під керівництвом Сергія Лебедева була введена в експлуатацію МЕСМ (Мала електронна лічильна машина) — перший комп'ютер у континентальній Європі. Це дало поштовх розвитку кібернетики та ІТ-галузі.

Енергетика: Активно розвивалася енергетична база, продовжувалося будівництво гідроелектростанцій (наприклад, Каховської ГЕС).

Військово-промисловий комплекс: Значна частина економіки працювала на оборонні потреби СРСР, що стимулювало розвиток машинобудування та точного приладобудування.

Сільське господарство

Сільське господарство залишалося слабким місцем радянської економіки, хоча після 1953 року були зроблені спроби його стимулювати.

Застій: Колгоспна система, низькі закупівельні ціни, відсутність паспортів у селян та жорстке планування не давали галузі розвиватися.

Спроби реформ: Після приходу до влади Хрущова було підвищено закупівельні ціни на сільгосппродукцію, зменшено податки на присадибні ділянки, що дещо покращило ситуацію.

Кампанія «освоєння цілини»: У 1954 році розпочалася масштабна кампанія освоєння цілинних земель у Казахстані та Сибіру. Хоча це збільшило загальний обсяг зерна в СРСР, воно відволікло ресурси, техніку та людей з України.

Соціальна сфера

Певне покращення рівня життя: Зростання промислового виробництва дозволило дещо підвищити зарплати, знизити ціни на товари (в рамках сталінських знижень цін) та активізувати житлове будівництво (початок епохи «хрущовок»).

Ліквідація карткової системи: Карткова система розподілу товарів була скасована ще у 1947 році.

Отже, період 1951–1955 років був часом інтенсивного промислового розвитку України, який супроводжувався першими спробами реформування застійного сільського господарства та початком науково-технічної революції.

11. Основні положення доповіді М.Хрущова.

Основні положення секретної доповіді М. Хрущова «**Про культ особи та його наслідки**», виголошеної на закритому засіданні XX з'їзду КПРС 25 лютого 1956 року, включали:

- **Засудження культу особи Сталіна:** Хрущов різко розкритикував надмірне звеличення особистості Сталіна, назвавши це відхиленням від принципів марксизму-ленінізму та ленінських норм колективного керівництва.
- **Викриття масових репресій та терору:** У доповіді наводилися факти організації Сталіним масових репресій, «чисток» та терору, внаслідок яких було знищено тисячі чесних комуністів, військових та громадян.
- **Порушення законності:** Хрущов наголосив на тому, що Сталін діяв через органи репресій, часто порушуючи радянські закони та моральні норми, і запровадив формулу «ворог народу» для фізичного винищення незгодних.
- **Відповідальність за невдачі у війні:** Критиці піддавалися дії Сталіна як верховного головнокомандувача під час Другої світової війни, зокрема його неспідготовленість до нападу Німеччини та серйозні прорахунки в управлінні армією.
- **Відмова від ленінських методів:** Сталін відкинув ленінські методи переконання та виховання, натомість обрав методи тиску та примусу.

- **Зняття провини з партії:** Хрущов намагався перекласти всю провину за злочини на особисто Сталіна, стверджуючи, що партія була жертвою його свавілля і не знала про масштаби репресій.

Доповідь мала величезний вплив на суспільство, розпочавши процес **десталінізації** та «хрущовської відлиги» в СРСР та країнах соціалістичного табору.

12. Опір десталінізації.

Опір процесу десталінізації був значним і виходив як із вищих ешелонів влади СРСР та УРСР, так і з різних прошарків суспільства. Цей опір був зумовлений страхом втрати влади, привілеїв, а також глибокою ідеологічною відданістю сталінським ідеалам.

Основні джерела та форми опору десталінізації:

1. Консервативна частина партійної номенклатури (антипартійні групи):

Страх викриття: Багато партійних функціонерів середньої та вищої ланки були безпосередніми учасниками або свідками сталінських репресій. Вони боялися, що подальша десталінізація призведе до розслідувань та їхнього покарання.

«Антипартійна група» 1957 року: Найяскравішим прикладом опору стало об'єднання таких діячів, як **В'ячеслав Молотов, Лазар Каганович, Георгій Маленков** та інші. Вони намагалися усунути Микиту Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС у червні 1957 року, звинувачуючи його в «волюнтаризмі» та підриві авторитету партії.

Збереження методів управління: Ці діячі виступали за збереження жорстких командно-адміністративних методів управління та ідеологічного контролю.

2. Ідеологічний опір та «непохитні сталіністи»:

Культ особи як фундамент ідеології: Для багатьох комуністів Сталін був не просто лідером, а символом перемоги у війні та успіхів соціалістичного будівництва. Критика Сталіна сприймалася як замах на самі основи комуністичної ідеології.

Цензура та обмеження критики: Влада СРСР, попри доповідь Хрущова, намагалася дозувати інформацію про репресії. Будь-які спроби занадто глибокої або публічної критики сталінізму (наприклад, роман Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича» був дозволений до публікації, але інші, більш радикальні твори, заборонялися) зустрічали опір цензури.

3. Опір в УРСР:

Місцева номенклатура: В Україні опір чинили кадри, які були призначені за сталінських часів і відповідали за репресії (наприклад, придушення УГКЦ, боротьбу з УПА). Вони гальмували процес реабілітації.

Леонід Мельников: Перший секретар ЦК КПУ (до 1953 р.) був зміщений з посади саме через свою жорстку сталінську політику боротьби з

«націоналізмом», але його прихильники продовжували займати посади і саботувати зміни.

4. Суспільний опір (окремі випадки):

Випадки ностальгії: У суспільстві також існували прошарки, які ностальгували за «порядком» та «сильною рукою» Сталіна, вважаючи період «відлиги» анархією.

Результат опору:

Опір десталінізації не зміг повністю зупинити процес, але він значно його сповільнив та обмежив. Зрештою, консервативні сили об'єдналися і усунули самого Хрущова від влади у 1964 році. Після цього десталінізацію було фактично припинено, а період «застою» (брежньєвщини) відзначився частковою реабілітацією Сталіна та його методів управління.

13. Реформи М.Хрущова в промисловості та с/г. Розвиток соціальної сфери у хрущовський період.

Реформи Микити Хрущова охоплюють період середини 1950-х — середини 1960-х років і мали на меті модернізацію радянської економіки та покращення рівня життя населення після сталінської епохи. Вони були суперечливими: деякі ініціативи були прогресивними, інші — провальними.

Реформи в промисловості та управлінні

Хрущов намагався боротися з надмірною централізацією управління, характерною для сталінської системи.

1. Ліквідація галузевих міністерств та створення раднаргоспів (1957 р.):

Суть: Замість централізованих міністерств у Москві (які керували всією галуззю по всьому СРСР) було створено територіальні органи управління — **ради народного господарства (раднаргоспи)**. В УРСР їх було спочатку 11, потім 14.

Мета: Децентралізація управління, надання більшої самостійності місцевим органам, покращення координації між різними підприємствами в регіонах.

Результат: Спочатку реформа мала позитивний ефект, але згодом призвела до посилення місцевого «місництва», порушення загальносоюзних господарських зв'язків та бюрократизації вже на місцевому рівні.

2. Технічна модернізація:

Впроваджувалися нові технології, активно розвивалося машинобудування, хімічна промисловість, енергетика.

Активно розвивався військово-промисловий комплекс, зокрема ракетно-космічна галузь (Сергій Корольов, Валентин Глушко).

Реформи в сільському господарстві

Аграрний сектор був найслабшим місцем економіки СРСР, і Хрущов зосередив на ньому найбільше уваги.

1. Підвищення закупівельних цін:

- Значно підвищено державні закупівельні ціни на сільгосппродукцію, що дало колгоспам фінансові стимули для роботи.

2. Зміни в колгоспній системі:

- Зменшено податки на присадибні ділянки.
- Почалася видача паспортів селянам (хоча процес був повільним), що дозволило їм вільніше переміщатися країною.
- Ліквідовано машинно-тракторні станції (МТС) та продано техніку колгоспам, які часто не мали коштів на її обслуговування.

3. «Кукурудзяна кампанія»:

- **Суть:** Масове впровадження посівів кукурудзи по всьому СРСР (навіть у північних регіонах, де вона не родила), як основи для кормової бази тваринництва за американським зразком.

- **Результат:** Провал кампанії через ігнорування кліматичних умов та технологій.

4. Освоєння цілинних земель (з 1954 р.):

- **Суть:** Масштабна кампанія з розорювання мільйонів гектарів незайманих земель у Казахстані, Сибіру та на Північному Кавказі.

- **Результат:** Тимчасово збільшило виробництво зерна, але призвело до ерозії ґрунтів та відволікло ресурси, техніку та людей з України.

Розвиток соціальної сфери

Період «відлиги» був часом певного покращення рівня життя та соціальних гарантій.

Житлове будівництво:

Розпочато масове будівництво дешевого, типового житла — так званих «хрущовок». Це дозволило мільйонам сімей переселитися з комуналок та бараків в окремі квартири.

Соціальні гарантії:

Запроваджено пенсійне забезпечення для колгоспників.

Підвищено заробітну плату низькооплачуваним категоріям робітників.

Скорочено робочий день із 8 до 7 годин.

Послаблення режиму:

Припинення масових репресій, реабілітація жертв сталінізму, послаблення цензури, що створило атмосферу «відлиги».

Реформи Хрущова, попри їхню хаотичність та волюнтаризм (управлінські рішення без достатнього економічного обґрунтування), мали велике значення: вони знищили найгірші прояви сталінізму, покращили соціальне становище населення та дали поштовх для розвитку науки та культури.

14. Культура й духовне життя в Україні 1956-1964 рр.

Культурне та духовне життя в Україні у період 1956–1964 рр. (так звана «хрущовська відлига») було відзначене значними змінами, що стали наслідком засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС. Цей час приніс певне послаблення ідеологічного тиску, хвилю оновлення та появу нового покоління митців — шістдесятників.

1. Політична «відлига» та її вплив на культуру

Кінець масових репресій: Припинився масовий терор, з таборів повернулися тисячі репресованих діячів культури, що сприяло відновленню інтелектуального потенціалу.

Послаблення цензури: Цензура залишалася, але стала менш жорсткою. З'явилася можливість критикувати окремі прояви сталінського минулого, що відкрило шлях для більш відвертої творчості.

Активізація національного життя: Відбулося певне піднесення української національної свідомості, що проявилось у бажанні відродити українську мову та культуру.

2. Поява шістдесятників

Ключовим феноменом цього періоду стало формування нового покоління творчої інтелігенції, яке отримало назву **шістдесятники**. Вони виступали за:

Творчу свободу: Відхід від догм соціалістичного реалізму, пошук нових мистецьких форм (модернізм).

Національне відродження: Активний захист української мови, культури, історії.

Гуманізм та правду: Підкреслення загальнолюдських цінностей, правдиве зображення дійсності, а не прикрашеної радянської пропаганди.

Представники:

Поети: Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський.

Літературознавці та критики: Іван Світличний, Іван Дзюба.

Художники: Алла Горська, Віктор Зарецький.

Режисери: Лесь Танюк.

3. Література та мистецтво

Література: З'явилися твори, що порушували раніше заборонені теми, зокрема трагедію Голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій. Поезія стала більш ліричною та філософською.

Кіно: Українське кіно пережило короткий розквіт, пов'язаний з іменами режисерів **Сергія Параджанова** («Тіні забутих предків» — хоча фільм вийшов у 1965 р., він є продуктом епохи відлиги) та **Юрія Іллєнка**.

Образотворче мистецтво: Митці шукали нові форми вираження, відходячи від партійного замовлення. Яскравим прикладом є монументальні роботи Алли Горської.

4. Духовне життя та дисидентський рух

Початок дисидентства: Шістдесятники стали ядром зародження українського дисидентського руху. Вони організовували літературні вечори, читання, розповсюджували «самвидав» (нелегально надруковані твори).

Боротьба за збереження пам'яті: Клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві та інші подібні організації ставали центрами національного опору.

Релігійне життя: Хоча існував жорсткий державний контроль над церквою (нові антирелігійні кампанії Хрущова), відбувалося певне поживлення релігійного життя та підпільної діяльності УГКЦ на Західній Україні.

Період 1956–1964 рр. став часом надії, творчої відваги та національного пробудження. Він продемонстрував життєздатність української культури, але водночас виявив межі дозволеного радянською системою, що призвело до посилення репресій проти шістдесятників після усунення Хрущова від влади у 1964 році.

15. Перебудова в Радянському Союзі й Україні.

Перебудова (1985–1991 рр.) — це період кардинальних, але суперечливих спроб реформування радянської системи, ініційованих Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим. Вона мала на меті подолання економічної кризи, що охопила СРСР, та демократизацію суспільства, але зрештою призвела до розпаду Радянського Союзу.

Етапи та заходи перебудови

Перебудову можна поділити на кілька етапів:

1. **Березень 1985 — січень 1987 рр. (Етап «Прискорення»):**

Політика: Оголошено курс на «прискорення» соціально-економічного розвитку.

Економіка: Спроби адміністративного реформування, які не дали результатів, зокрема «сухий закон», боротьба з нетрудовими доходами.

Події в Україні: Початковий опір реформам з боку консервативного керівництва УРСР (Володимир Щербицький). У 1986 р. сталася **Чорнобильська катастрофа**, інформація про яку спочатку приховувалася, що підірвало довіру до влади та стало катализатором гласності.

2. **Січень 1987 — червень 1989 рр. (Етап «Гласності» та демократизації):**

Політика: Офіційно проголошено політику «гласності» (свободи слова, часткового скасування цензури) та демократизації.

Економіка: Запровадження госпрозрахунку, елементів ринкової економіки, Закону про державне підприємство, що призвело до посилення економічної кризи.

Події в Україні: Поява неформальних громадських організацій, зокрема Товариства української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітницького товариства «Меморіал», Народного Руху України за перебудову (1989 р.). Почалося публічне обговорення «білих плям» історії (Голодомор, репресії, УПА).

3. Червень 1989 — серпень 1991 рр. (Етап політичної кризи та розпаду):

Політика: Відбулися перші вільні вибори народних депутатів СРСР (1989 р.) та республіканські вибори (1990 р.), що призвело до формування демократичних сил у парламентах.

«Парад суверенітетів»: Республіки почали проголошувати державний суверенітет. Україна проголосила **Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 року.**

Серпневий путч (ДКНС) 1991 р.: Спроба державного перевороту консервативними силами в Москві провалилася і прискорила розпад СРСР.

Наслідки перебудови для України

Національне відродження: «Гласність» дозволила українцям відкрито заговорити про свою історію, мову та культуру, що стимулювало масовий національний рух.

Демократизація: З'явилися багатопартійність, вільна преса та елементи громадянського суспільства.

Економічна криза: Некритичні та непослідовні економічні реформи призвели до гіперінфляції, дефіциту товарів та глибокої економічної кризи.

Відновлення незалежності: Головним наслідком стало проголошення **Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року** та підтвердження цього рішення на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року.

16. Основні етапи «перебудови».

«Перебудова» в Радянському Союзі та Україні охоплювала період з квітня 1985 року по серпень 1991 року і мала на меті реформування радянської системи. Цей процес можна умовно поділити на кілька основних етапів:

Етап 1: «Прискорення» (Квітень 1985 р. – Січень 1987 р.)

Характеризувався спробами реформування економіки адміністративними методами, без зміни основ політичної системи.

Ключові заходи:

Проголошення курсу на «прискорення» науково-технічного прогресу та соціально-економічного розвитку.

Посилення трудової дисципліни.

Антиалкогольна кампанія («сухий закон»), боротьба з «нетрудовими доходами».

Результати: Заходи не дали бажаного результату і лише посилили кризові явища.

Події в Україні: Керівництво УРСР (Володимир Щербицький) чинило опір реформам. **Чорнобильська катастрофа (квітень 1986 р.)** та приховування інформації про неї стали катализатором недовіри до влади і стимулювали перехід до політики гласності.

Етап 2: «Гласність» та демократизація (Січень 1987 р. – Червень 1989 р.)

На цьому етапі акцент змістився на політичні реформи, що призвело до послаблення ідеологічного контролю.

Ключові заходи:

Офіційне проголошення політики «гласності» (часткова свобода слова, послаблення цензури, дозвіл критики окремих недоліків системи).

Початок реабілітації жертв сталінських репресій.

Запровадження госпрозрахунку на підприємствах, дозволено індивідуальну трудову діяльність.

XIX Всесоюзна конференція КПРС (1988 р.) прийняла рішення про політичну реформу та вибори до рад.

Результати: Поява неформальних громадських організацій, перших ознак багатопартійності. Активізація національних рухів.

Події в Україні: Виникають перші неформальні об'єднання: Товариство української мови ім. Т. Шевченка, екологічні групи. Засновано **Народний Рух України за перебудову (вересень 1989 р.)**. Почалося публічне обговорення Голодомору та репресій.

Етап 3: Політична криза та розпад СРСР (Червень 1989 р. – Серпень 1991 р.)

Цей етап характеризувався поглибленням кризи, радикалізацією національних рухів та втратою контролю центру над республіками.

Ключові заходи:

Проведення перших відносно вільних виборів народних депутатів СРСР (1989 р.) та республіканських (1990 р.).

Скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС (1990 р.).

«Парад суверенітетів»: Союзні республіки одна за одною почали проголошувати державний суверенітет.

Результати: Дезінтеграція СРСР.

Події в Україні:

16 липня 1990 р. — Верховна Рада УРСР прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**.

«Революція на граніті» (жовтень 1990 р.) — студентське голодування з політичними вимогами.

24 серпня 1991 р. — Після провалу Серпневого путчу в Москві, Верховна Рада УРСР проголосила **Акт проголошення незалежності України**.

17. Аварія на Чорнобильській АЕС.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) стала найбільшою техногенною та екологічною катастрофою в історії людства.

Дата та місце

26 квітня 1986 року, 01:23 ночі за київським часом.

ЧАЕС, розташована поблизу міста Прип'ять (Київська область, УРСР).

Перебіг та причини аварії

Аварія сталася в ході проведення експерименту на четвертому енергоблоці. Оператори мали перевірити роботу турбогенератора в режимі «вибігу» (коли він працює за інерцією після вимкнення).

Основні причини:

1. **Порушення регламенту та інструкцій:** Персонал допустив низку критичних порушень правил експлуатації реактора.
2. **Конструктивні недоліки реактора:** Реактор типу РБМК-1000 (реактор великої потужності канальний) мав вади конструкції, які посилювали його нестабільність на низьких рівнях потужності.
3. **Людський фактор:** Помилки та недбалість персоналу під час проведення експерименту.

Що

сталось:

Під час експерименту стався неконтрольований стрибок потужності. Два теплових вибухи зруйнували активну зону реактора та четвертий енергоблок. В результаті вибуху в атмосферу було викинуто величезну кількість радіоактивних речовин, а графітовий реактор зайнявся.

Наслідки аварії

Наслідки були катастрофічними та глобальними:

1. **Радіоактивне забруднення:** Величезна хмара радіації поширилася над Україною, Білоруссю, Росією та більшою частиною Європи. Найбільш постраждалими стали 30-кілометрова зона навколо станції, а також частини Київської, Житомирської, Чернігівської областей України та Гомельської області Білорусі.
2. **Людські жертви:**

Негайні жертви: 31 людина загинула в перші тижні після аварії (пожежники, працівники станції).

Віддалені наслідки: Тисячі людей померли пізніше від онкологічних захворювань, спричинених опроміненням.

3. **Евакуація та переселення:** Повністю евакуйовано місто Прип'ять (населення близько 50 тис. осіб), Чорнобиль та десятки інших населених пунктів. Створено **Зону відчуження**.

4. **Політичні наслідки:** Радянська влада спочатку намагалася приховати факт та масштаби катастрофи. Лише після того, як радіаційні хмари досягли Швеції, СРСР був змушений визнати аварію. Це підірвало довіру до радянського керівництва (Михайла Горбачова та Володимира Щербицького в Україні) і стало одним із каталізаторів політики гласності та розпаду СРСР.

5. **Економічні збитки:** Колосальні витрати на ліквідацію наслідків, будівництво саркофага («Укриття»), переселення людей та втрату родючих земель.

Чорнобильська катастрофа назавжди змінила життя мільйонів людей і стала важким уроком для світової атомної енергетики.

18. Розгортання національно-визвольного руху в Україні.

Національно-визвольний рух в Україні в період «Перебудови» (друга половина 1980-х – початок 1990-х років) розгортався хвилеподібно: від неформальних культурницьких ініціатив до масових політичних рухів та зрештою — проголошення незалежності.

Етапи розгортання руху

Етап 1: Зародження та неформальні об'єднання (1987–1988 рр.)

Політика «гласності» Михайла Горбачова дозволила перші паростки вільнодумства, які спочатку маскувалися під культурницькі чи екологічні ініціативи.

Клуб творчої молоді (КТМ) «Сучасник»: Відновлення діяльності КТМ у Києві та Львові. Вони організовували вечори пам'яті, обговорювали заборонені теми.

Український культурологічний клуб (УКК): Заснований у 1987 р. у Києві. Активно обговорював політичні та культурні проблеми, що призвело до тиску з боку КДБ.

Проблематика: Основні теми дискусій — замовчування Голодомору 1932–1933 рр., сталінські репресії, екологічні проблеми (Чорнобильська катастрофа), захист української мови.

Етап 2: Створення масових організацій та політизація (1989 р.)

Криза радянської системи поглиблювалася, що призвело до об'єднання неформальних гуртків у потужніші громадські та політичні сили.

Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ): Створене на початку 1989 р. як культурницька організація, але швидко політизувалося. Воно виступало за надання українській мові статусу державної.

Товариство «Меморіал»: Займалося дослідженням та увічненням пам'яті жертв політичних репресій, пошуком місць масових поховань.

Народний Рух України за перебудову (НРУ): Заснований на Установчому з'їзді у вересні 1989 року. Спочатку позиціонувався як рух «за перебудову» (легально), але швидко перетворився на головну опозиційну силу, яка виступала за суверенітет України. Його очолив поет Іван Драч.

Відновлення УГКЦ: Почалася легалізація Української греко-католицької церкви на Західній Україні.

Етап 3: Боротьба за суверенітет та незалежність (1990–1991 рр.)

Національний рух вийшов на новий рівень, висуваючи вимоги повної державної незалежності.

«Ланцюг злуки» (січень 1990 р.): Грандіозна акція — живий ланцюг між Києвом, Львовом та Івано-Франківськом на честь Акта Злуки 1919 року. Це продемонструвало масовість та організованість руху.

Вибори 1990 р.: Демократичні сили (переважно кандидати, підтримані Рухом) здобули значну кількість місць у Верховній Раді УРСР (так звана «Народна Рада»).

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.): Під тиском національного руху Верховна Рада прийняла цей документ, який

проголошував верховенство законів УРСР над союзними та право України на власну армію, фінанси та зовнішню політику.

«Революція на граніті» (жовтень 1990 р.): Студентське голодування в Києві, яке висунуло політичні вимоги, зокрема перевибори Верховної Ради та відставку голови уряду.

Рух досяг своєї кульмінації під час Серпневого путчу 1991 року в Москві, що прискорило прийняття **Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.**

19.Формування Народного руху України.

Формування **Народного Руху України за перебудову (НРУ)** стало ключовою подією в новітній українській історії. Рух швидко перетворився з організації підтримки горбачовських реформ на провідну силу боротьби за незалежність України.

Передумови створення

Формування Руху було зумовлене кількома чинниками періоду Перебудови:

1. **Політика «гласності»:** Послаблення цензури дозволило відкрито обговорювати замовчувані проблеми — Чорнобильську катастрофу, сталінські репресії, Голодомор 1932–1933 рр., занепад української мови.

2. **Активізація неформальних об'єднань:** Поява численних культурологічних, історико-просвітницьких та екологічних гуртків (Український культурологічний клуб, Товариство Лева, «Меморіал»), які потребували об'єднання зусиль.

3. **Приклад Балтійських держав:** Створення Народних фронтів в Естонії, Латвії та Литві надихнуло українську інтелігенцію на аналогічні кроки.

4. **Опір консервативної влади УРСР:** Керівництво Компартії України на чолі з Володимиром Щербицьким гальмувало реформи, що посилювало невдоволення.

Процес формування

Червень 1988 р. — Ідея створення Народного фронту була вперше публічно висловлена групою інтелігенції на чолі з В'ячеславом Чорноволом у Львові.

Січень 1989 р. — У Спілці письменників України відбулося засідання, на якому було створено ініціативну групу з підготовки статуту та програми Руху.

Лютий 1989 р. — Опубліковано проєкт програми «Народного Руху України за перебудову». Програма була поміркованою, виступала за розширення суверенітету УРСР у складі СРСР, а не за повну незалежність.

Установчий з'їзд (Вересень 1989 р.)

8-10 вересня 1989 року в Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України.

Учасники: Близько 1100 делегатів представляли різні регіони України та українську діаспору.

Керівництво: Головою Руху було обрано поета **Івана Драча**. Співголовами стали Сергій Кримський, Дмитро Павличко та інші.

Позиція: На з'їзді домінувала поміркована позиція, щоб уникнути заборони з боку влади. Рух заявляв про підтримку курсу Горбачова на перебудову.

Еволюція та роль Руху

Після створення Рух швидко еволюціонував від культурно-просвітницької організації до потужної політичної сили з виразними державницькими позиціями:

1. **Здобуття більшості на виборах:** Рух відіграв ключову роль у виборах народних депутатів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р., завдяки чому було сформовано демократичну опозицію — «Народну Раду».

2. **Радикалізація:** Під тиском членів та обставин (особливо після Чорнобиля та відмови влади відкрито визнати Голодомор злочином) програма Руху стала більш радикальною, вимагаючи повної державної незалежності України.

3. **Ключова роль у проголошенні незалежності:** Рух став головною рушійною силою, яка підштовхнула Верховну Раду до прийняття **Декларації про державний суверенітет України (1990 р.)** та **Акта проголошення незалежності України (1991 р.)**.

Народний Рух України став головним виразником національних інтересів українського народу в кінці 1980-х — на початку 1990-х років.

20. Декларація про державний суверенітет України. Проголошення незалежності України.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

Декларація про державний суверенітет України — це ключовий документ, що став першим кроком на шляху до незалежності. Він був прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року.

Основні положення Декларації:

Суверенітет: Проголошувалося верховенство, самостійність, повнота влади України в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Народовладдя: Єдиним джерелом державної влади визначався народ України.

Територіальне верховенство: Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканною.

Власна армія та фінанси: Україна отримувала право на власні збройні сили, внутрішні війська, державну митницю та грошову одиницю.

Право на міжнародну політику: УРСР мала право самостійно вирішувати питання про вступ до міжнародних організацій та укладання договорів.

Верховенство республіканських законів: Закони УРСР проголошувалися верховними над законами СРСР на території республіки.

Значення: Декларація не проголошувала повну незалежність, але заклала правове підґрунтя для неї та ініціювала «війну законів» із союзним центром.

Проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Акт проголошення незалежності України — це історичний документ, який відновив державну самостійність України.

Причини прийняття Акта:

Приводом до негайного проголошення незалежності стали події в Москві:

Серпневий путч (19–21 серпня 1991 р.): Спроба державного перевороту з боку консервативного крила КПРС (ДКНС — Державний комітет з надзвичайного стану) з метою відновлення жорсткого контролю над СРСР.

Провал путчу: Провал перевороту продемонстрував слабкість центральної влади та незворотність процесу розпаду Союзу.

Події 24 серпня 1991 року:

Позачергова сесія Верховної Ради УРСР: Під тиском демократичних сил та загрози поширення путчу на Україну, Верховна Рада зібралася на засідання.

Прийняття Акта: Акт проголошення незалежності України був ухвалений переважною більшістю голосів: «За» проголосував **321 депутат** (проти — 2, утрималися — 6).

Основні положення Акта:

Урочисто проголошено створення самостійної української держави — **України**.

Територія України проголошувалася неподільною і недоторканною.

На території України чинними були лише її Конституція та закони.

Підтвердження на референдумі:

Легітимність Акта була підтверджена на **Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року**. Абсолютна більшість громадян (понад 90%) усіх регіонів України підтримала незалежність. Після цього СРСР фактично припинив своє існування.

Література

1. Sharata N., Kravchenko T., Berezovska T., Poberezhets H. Formation of professional competencies of foreign students using the communicative method. *Ways of modernizing education and improving the research skills of young people, Youth Voice Journal*. 2023. Vol. III. Pp. 9-20.
2. Біліченко О. С., Побережець Г. С., Зігунова С. А. Взаємозв'язок політичних і економічних циклів в Україні. *Modern Economics*. 2024. № 44. С. 14-22. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V44\(2024\)-02](https://doi.org/10.31521/modecon.V44(2024)-02).
3. Історія України та української культури : навчальний посібник / за ред. В. А. Качкан. Львів : Новий Світ – 2000, 2024. 215 с.
4. Банах В. М., Нагірняк А. Я. Історія музеїв світу : навчальний посібник. Львів : Новий Світ-2000, 2022. 180 с.
5. Олійник М., Ткачук І. Історія України : навчальний посібник. 3-тє видання, виправлене та доповнене. Львів : Новий Світ – 2000, 2024. 274 с.
6. Макачук С., Побережець Г. Репресована Феміда: архівно-кримінальна справа голови Миколаївського обласного суду А. Онищенка. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2021. № 1 (55). С. 321-337. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.321>.
7. Побережець Г. Вплив Великого князівства Литовського на розвиток українських земель. *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 25 квітня 2024 р., м. Миколаїв. Миколаїв : МНАУ, 2024. 200 с. С. 163-165.
8. Побережець Г.С. Державотворча діяльність Народного руху України. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва : міжгалузеві диспути* : матеріали XII міжнародної науково практичної інтернет-конференції (м. Київ, 29 січня 2021 р.). Київ, 2021. С. 124-132.
9. Побережець Г. С. Діяльність В. Чорновола у дисидентському русі. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті : збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Львів, 11–12 червня 2020 року). Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 352-355. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8393/1/poberezhets.pdf>.
10. Побережець Г. С. Зародження багатопартійної системи в Україні. *Актуальні проблеми сучасної науки та шляхи їх вирішення* : матеріали всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції. Одеса : Екологія, 2020. С. 42-45.
11. Побережець Г. С. Історія та культура України : методичні рекомендації для семінарських занять здобувачів вищої освіти освітнього ступеня "Молодший бакалавр" початкового рівня (короткий цикл) з усіх спеціальностей МНАУ. Миколаїв : МНАУ, 2021. 57 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/8394>.

12. Побережець Г.С. Незалежність України у 1991 році та перехід до демократії. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* : матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Опале, Польща, 18 – 19 вересня 2023 р.). Тернопіль : ФОП Шпак В.Б. С. 95-98. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/15357>.

13. Побережець Г. С. Суспільно-економічний розвиток України у другій пол. 50-х – та на поч. 60-х рр. ХХ ст. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Миколаїв, 16-17 листопада 2022 р.). Миколаїв : МНАУ, 2022. С. 88-91. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/13025>.

14. Побережець Г., Левченко М., Форостян А. Сучасні соціокультурні процеси в Україні та їх роль у розвитку національної свідомості. *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку* (напрям: культурологія). 2023. Т. 47. С. 89–96. URL: <https://doi.org/10.35619/ucp.mk.v47i.728>.

Зміст

Вступ.....	3
МОДУЛЬ 1. СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
Тема №1. Стародавня історія та культура України.....	4
Тема 2. Розвиток та культура Київської держави 9 – перша половина 14 ст.....	14
Тема 3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського: соціально-економічний, політичний та культурний розвиток.....	20
Тема 4. Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Культура українського козацтва.....	34
МОДУЛЬ 2. НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.	
Тема 5. Культурне та церковне життя в українських землях друга половина 17 ст. – початок 18 ст.....	50
Тема 6. Становище українських земель та розвиток української культури під владою Російської та Австро-Угорської імперії (друга половина 18 ст. – початок 20 ст.).....	60
МОДУЛЬ 3. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.	
Тема 7. Повсякденне життя та розвиток культури України в першій половині 20 ст.....	67
Тема 8. Україна в 50-90-х роках 20 ст.-початок 21 ст. та особливості розвитку української культури.....	91
Література.....	115

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Укладач: **Побережець** Ганна Степанівна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 7,4

Тираж 30 прим. Зам. №__

Надруковано в видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб`єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.